C O P E
Member since 2019
JM14482

Joanna Sosnowska*

Helena Radlińska w (o) międzywojennej Łodzi. Ludzie i miejsca

Abstrakt

Przedmiotem artykułu jest próba odtworzenia i ukazania związków, jakie łączyły Helenę Radlińską z pokoleniem historycznym międzywojennej Łodzi – pokoleniem reprezentującym środowisko naukowe/akademickie, oświatowe i samorządowe. W kręgu moich zainteresowań pozostawała istota wzajemnych relacji, ich kontekst, intensywność, okoliczności nawiązania znajomości/przyjaźni, ale również – z punktu widzenia procesu uwspólniania doświadczeń – rezultaty wspólnych spotkań, rozmów, projektów. Poszukując takich związków, mając na uwadze historyczno-pedagogiczny charakter badań, przeprowadziłam kwerendę źródłową wybranych prac zwartych i artykułów Radlińskiej, łódzkich archiwaliów i prasy z okresu 1918–1939, wydawnictw periodycznych o profilu społeczno-pedagogicznym oraz publikacji analizujących realia polityczno-ekonomiczne i społeczne tamtego okresu.

Słowa kluczowe: międzywojenna Łódź, kultura, oświata, opieka, uwspólnione doświadczenie, pokolenie historyczne.

Helena Radlińska in (about) Pre-war Łódź. People and Places

Abstract

The purpose of this paper is to attempt to re-create and present the relationships between Helena Radlińska and the historical generation of pre-war Łódź, i.e. the generation representing the scientific/academic, educational, and local government environments. My interests are focused on the nature of mutual relationships, their context, intensity, the circumstances of forming an acquaintance/friendship, but also on the results of meetings, discussions, and projects analyzed from the perspective of sharing

* Uniwersytet Łódzki.
Artykuł otrzymano: 8.01.2022; akceptacja: 24.02.2022.

https://doi.org/10.18778/2450-4491.15.09

experiences. When searching for such relationships, and considering the historical and pedagogical nature of the research, I conducted an archival study of the selected works and papers of Helena Radlińska, as well as materials collected in archives in Łódź, including press from 1918–1939, social-pedagogical periodicals, and publications analysing the political, economic, and social reality of that period.

Keywords: interwar Łódź, culture, education, care, shared experience, historical generation.

Uwagi wstępne

W interdyscyplinarnym zespole badawczym „Radlińska w pokoleniu historycznym”[1], pracującym w Łódzkim Towarzystwie Naukowym pod kierunkiem Profesor dr hab. Ewy Marynowicz-Hetki (Marynowicz-Hetka 2019a: 111–120), podjęłam – w związku z zainteresowaniami naukowymi dotyczącymi zagadnień opieki i wychowania w Łodzi lat 1918–1939 – pracę badawczą nad odtworzeniem związków, jakie w tamtym czasie zawiązały się pomiędzy Heleną Radlińską (1879–1954) i łodzianami/łodziankami reprezentującymi różne kręgi społeczno-zawodowe, w szczególności – środowisko oświatowe. Wśród nich byli samorządowcy, politycy, działaczki i działacze społeczno-oświatowi, pedagodzy, akademicy. Interesowała mnie istota wzajemnych relacji, ich kontekst, intensywność czy okoliczności nawiązania znajomości/przyjaźni, ale również rezultaty wspólnych spotkań, rozmów, projektów. Pytanie postawione przez wspomniany zespół badawczy: „o mechanizmy konstruowania wokół/z i dla Radlińskiej uwspólnionego doświadczenia” (Dewey 1968[1947]: 91, Marynowicz-Hetka 2019b: 62–64, 81), które „poprzez rekonstrukcję i reorganizację, mogło stanowić dla Radlińskiej inspiracje i źródła konstruowania swej koncepcji pedagogiki społecznej” (Marynowicz-Hetka 2019a: 111), uważam za istotne. Bez wątpienia to uczona uświetniała swoją obecnością łódzkie środowisko naukowe/oświatowe (dodajmy, że lata międzywojenne to najpłodniejszy okres w jej dorobku naukowo-badawczym[2]), ale kontakt z mieszkańcami, co zresztą sama podkreślała, cenny był również dla niej. W artykule starano się prześledzić wzajemność oddziaływań – wspólne pola – między przesłaniem Radlińskiej w jej dorobku pisarskim oraz w aktywności społeczno-pedagogicznej i organizatorskiej, ale także uczestnictwem uczonej, w sposób fizyczny lub „bezszelestnie” (Marynowicz-Hetka 2019b: 168–171), w środowisku życia tamtego pokolenia łodzian.

Należy postawić pytanie, czy jednostkowe, sporadyczne spotkania Radlińskiej (i z Radlińską) mieszczą się w koncepcji pokolenia historycznego, obejmującego jednostki w różnym wieku biologicznym, przebywające w wyodrębnionej przestrzeni w danym czasie historycznym (Radlińska 1935: 20–21, Marynowicz-Hetka 2019b: 66). Jest to jednocześnie pytanie o mechanizmy tworzenia (się) / organizo-

[1] Aktywność organizacyjną i badawczą zespołu przedstawiono w tym numerze w Aktualiach.

[2] Wykaz dorobku bibliograficznego Radlińskiej, w tym publikacji powstałych w latach międzywojennych, znajduje się w następującej pracy: Marynowicz-Hetka, Theiss 2004: 31–56.

wania (się) takiego pokolenia. Jak wynika z badań podjętych nad problematyką tego artykułu, bliska relacja, a nawet tylko znajomość uczonej z wymienionymi wcześniej przedstawicielami łódzkiego środowiska społeczno-oświatowego pozwoliła na zbudowanie takiej przestrzeni, w której niewątpliwie nastąpiły procesy sprzyjające formowaniu się uwspólnionego doświadczenia w pokoleniu historycznym (Marynowicz-Hetka 2019b: 70). Może o tym świadczyć nie tylko podzielanie wartości i ideałów, ale również, a z punktu widzenia pola praktyki – przede wszystkim: kierunek, zasięg i znaczenie prac podejmowanych w Łodzi w latach międzywojennych w obszarze szeroko ujmowanej oświaty i opieki. Jak natomiast postrzegać krąg słuchaczy – uczestników wykładów organizowanych w Łodzi w ramach *Collegium Publicum*[3], którzy raz (kilka razy?) pojawili się na spotkaniu z uczoną („ocierali się" o Radlińską (Kafar, Kamińska-Jatczak 2017: 178–179))? Czy możemy włączyć ich do „pokolenia historycznego"? W zasadzie nie jesteśmy w stanie stwierdzić (zbadać) czy w ogóle – a jeśli tak, to w jakim stopniu – w słuchaczach zakiełkowała przekazana przez Radlińską treść, myśl, idea – ale z pewnością możemy powiedzieć, że uczona gromadziła wówczas wokół siebie krąg ludzi zainteresowanych problematyką jej wystąpień, a więc osób tworzących wspólnotę wartości.

Można poddać dyskusji zbytnie uwypuklenie w niniejszym tekście dokonań pierwszego (i kolejnych) w dziejach miasta samorządu, z którym, ujmując ogólnie, Radlińska współpracowała na wielu płaszczyznach i poziomach. Należy mieć jednak na uwadze, że to dzięki decyzjom osób reprezentujących władze miejskie tak istotne obszary życia publicznego jak oświata, opieka, zdrowie zostały sprecyzowane i ujęte (również na poziomie lokalnym) w ramy prawno-organizacyjne[4], a wiedza merytoryczna ekipy zarządzającej miastem, wykształcenie tych osób, zapał do pracy, umiejętność działania i świadomość efektów dofinansowania zadań społecznych niosły powodzenie w realizacji takich przedsięwzięć jak programy socjalne, profilaktyczne i opiekuńczo-wychowawcze, powszechna edukacja czy rozwój miejskich instytucji kultury i nauki.

Poszukując związków i relacji Heleny Radlińskiej ze środowiskiem społeczno-oświatowym międzywojennej Łodzi, przeprowadzono kwerendę źródłową wybranych prac zwartych i artykułów uczonej, łódzkich archiwaliów i prasy z okresu 1918–1939, wydawnictw periodycznych (głównie o profilu społeczno-pedagogicznym) oraz publikacji analizujących realia polityczno-ekonomiczne i społeczne w tamtym czasie. Badania miały charakter historyczno-pedagogiczny. W opracowaniu materiału badawczego zastosowano metodę wyjaśniania historycznego, wykorzystując jej podtypy (Topolski 1984: 445–448)[5], by możliwe było sformułowanie syntezy poprzez analizę następstw poszczególnych faktów w czasie oraz ujęcie zdarzeń hi-

[3] Od 1919 r. Wolna Wszechnica Polska w Warszawie organizowała ogólnodostępne wykłady niedzielne, tzw. *Collegium Publicum*. Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi przejął tę ideę, organizując od 1928 r. bezpłatne wykłady dla zainteresowanych mieszkańców.

[4] Opieka społeczna, oświata i kultura oraz ochrona zdrowia mieszkańców, obok spraw aprowizacyjnych, budowy i utrzymywania dróg i mostów czy zarządzania majątkiem gminy, znalazły się wśród zadań podstawowych („własnych"), pełnionych przez lokalne samorządy w Drugiej Rzeczypospolitej (Szczepańska 2002: 14).

[5] Tj. metodę deskrypcyjną, definicyjną, genetyczną, strukturalną i kauzalną (Topolski 1984: 445–448).

storycznych (w tym różnych aspektów życia zbiorowego ludzi) we wzajemnej łączności i w powiązaniu z konkretną rzeczywistością historyczną, na tle uwarunkowań polityczno-ekonomicznych, społeczno-kulturowych i oświatowo-wychowawczych (Miśkiewicz 1988: 221–234, Łuczyńska 1998: 122–124, Majorek 1995: 56–58, 60).

Miejsca i ludzie

„Łódź znałam i byłam z nią związana szeregiem robót" – napisała Helena Radlińska w jednym z listów (Radlińska 1964b: 465), wspominając swoje związki z miastem z okresu międzywojennego: kontakty z łodzianami, sposób wdrażania przez nich do praktyki idei społeczno-oświatowych, przedsięwzięcia w obszarze kultury, opieki, zdrowia, wychowania, szkolnictwa, oświaty pozaszkolnej czy wreszcie – konkretne dokonania polegające na zorganizowaniu wielu ważnych, służących tamtemu pokoleniu, instytucji i placówek czy form pomocy i wsparcia. Tak pisała na ten temat:

> W latach 1927–1932 dojeżdżałam na wykłady Oddziału WWP [Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi][6]. W seminarium moim dokonano szeregu prac badawczych nad warunkami rozwoju dzieci łódzkich. Dla Łodzi przygotowywałam działaczy w Warszawie. Jako dziekan organizowałam przy Wydziale Pedagogicznym [Oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi] kursy nauczycielskie. Wykładałam na kursach dla nauczycieli szkół dokształcających, na Collegium Publicum, brałam udział w niejednym poczynaniu opieki nad dziećmi i oświaty robotniczej we współpracy ze S. [Stefanem] Kopcińskim (Radlińska 1964b: 465).

Autorka *Listów o nauczaniu i pracy badawczej* [*List jedenasty: W Łodzi*] wskazała miejsca oraz tych, których zapamiętała, wymieniła wspólne przedsięwzięcia i ich rezultaty. List ten i dwie inne publikacje: artykuł *Łodzianie na Sekcji Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie* (Radlińska 1981 [1952]: 47–48) oraz książka *Rodziny zastępcze Łodzi* (Majewska 1948) są pozycjami, w których na temat swoich związków z miastem/mieszkańcami i o samym mieście/mieszkańcach z lat 1918–1939 uczona przekazała nam najwięcej. Do wymienionej książki napisała kilkustronicowe *Wiadomości wstępne* (Radlińska 1948b: 7–15) oraz uzupełnienia w po-

[6] Pracę w Oddziale Łódzkim Wolnej Wszechnicy Polskiej Radlińska rozpoczęła w 1929 r., natomiast od 1926, z ramienia tej warszawskiej uczelni, zaangażowała się w projekt reaktywowania w Łodzi, przez ówczesne władze oświatowe, Miejskiego Uniwersytetu Powszechnego. W ramach współpracy Zarządu miasta Łodzi z Wolną Wszechnicą Polską w Warszawie, w początkowym etapie działań przewidywano wykłady dla studentów. Być może uczona właśnie w 1927 r. wygłosiła zaplanowany wykład: „Kongresy wychowania moralnego i ich wydawnictwa" (Proponowane wykłady i prelegenci [luty 1926]: 267). Realizacja tego przedsięwzięcia nie powiodła się z przyczyn ekonomicznych, podobnie jak powołanie kolejnej instytucji, Uniwersytetu Pracy, planowanego w 1929 r. W kwietniu, podczas spotkania w Łodzi przedstawicieli władz oświatowych z reprezentantem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Radlińska (członek komisji mającej opracować statut) wygłosiła referat „O celach, zadaniach i organizacji" Uniwersytetu Pracy. Przypuszczalnie, nadciągający kryzys gospodarczy lat 30. uniemożliwił realizację tego przedsięwzięcia, tym bardziej, że Zarząd miasta Łodzi dotował już łódzką filię Wolnej Wszechnicy Polskiej (szerzej: *„Uniwersytet pracy" w Łodzi*… 1929: 5, Szczepańska 2002: 39, 215–221). Por. też przypis 25.

staci *Odsyłaczy* (Radlińska 1948a: 204–206), świadczące o autentycznej znajomości realiów międzywojennej Łodzi. W konstruowaniu przekazu korzystała ze sprawozdań i dokumentów Zarządu miasta Łodzi z tamtego okresu, ale „niemałą rolę – jak wspominała – odegrały relacje poszczególnych działaczy i osobiste zapoznawanie się ze stosunkami i instytucjami Łodzi" (Radlińska 1948a: 204).

Badania źródeł i opracowań pomocnych w przygotowaniu tego artykułu dają podstawę do twierdzenia, że szerszy krąg mieszkańców znał Helenę Radlińską od końca lat 20. – między innymi za sprawą doniesień prasowych – jako osobę związaną z oddziałem Wolnej Wszechnicy Polskiej uruchomionym w Łodzi w roku 1928, a także dzięki wspomnianym systematycznym wykładom głoszonym w ramach *Collegium Publicum*. Węższy krąg łodzian – osób związanych zawodowo i ideowo z szeroko ujętą kulturą i oświatą (studenci i słuchacze Wolnej Wszechnicy Polskiej, pedagodzy, historycy, nauczyciele, społecznicy) oraz łódzcy samorządowcy, reprezentujący przede wszystkim blok socjalistyczny, spotykali się z Radlińską osobiście. Pierwsi – w ramach prac badawczych i zajęć na uczelni, drudzy – podczas wspólnych spotkań i działań nad wdrożeniem w Łodzi projektów społeczno-oświatowych i wychowawczych.

Zwłaszcza przedstawiciele władz miasta i działacze oświatowi, i to znacznie wcześniej niż powołano w Łodzi filię Wolnej Wszechnicy Polskiej (w zasadzie od początku lat 20.), wsłuchiwali się w to, co Radlińska mówiła i pisała, śledzili jej wystąpienia, odnotowywali publikacje, zapoznawali się z kierunkiem i polami aktywności, obserwowali dokonania. Trzeba podkreślić, że znaczące ogniwo łódzkiego Magistratu stanowili w latach międzywojennych nauczyciele i to oni, obok przedstawicieli innych zawodów, tworzyli trzon inteligencji, która zwłaszcza w pierwszym dziesięcioleciu odrodzonej Rzeczypospolitej podejmowała coraz liczniejsze inicjatywy kulturotwórcze: zapewnienie powszechnego dostępu do edukacji i związana z tym budowa placówek szkolnych, przekształcenie Biblioteki Publicznej w Miejską Bibliotekę Publiczną (była to druga taka inicjatywa w Polsce), zorganizowanie miejskiego teatru, muzeum, galerii sztuki, czytelni i kina oświatowego, otwarcie rozgłośni radiowej czy powołanie wielu nowych, chociaż nie zawsze długo się ukazujących, tytułów czasopism (Pleszkun-Olejniczakowa 2015: 8).

Właściwie przez cały okres międzywojenny Radlińska „towarzyszyła" łódzkim włodarzom, którzy w praktyce, z uwzględnieniem realiów życia miasta (i w mieście), dokonywali recepcji jej myśli społeczno-pedagogicznej, wcielali w życie koncepcje dotyczące przede wszystkim popularyzacji oświaty wśród robotników (stanowiących wówczas najliczniejszą demograficznie i zawodowo, a zarazem najbardziej niepiśmienną grupę społeczną), rozwiązywali problemy socjalne i opiekuńczo-wychowawcze dzieci i młodzieży z rodzin o niskim statusie materialnym i/albo niewystarczających kompetencjach społeczno-kulturowych rodziców bądź wysuwali postulaty wskazujące na konieczność podniesienia poziomu funkcjonowania łódzkiej szkoły.

Z grona tych, z którymi Radlińska kontaktowała się osobiście, nie można pominąć pracowników służb społecznych zdobywających, w Łodzi albo/i w Warszawie, pod jej kierunkiem przygotowanie do zawodu. Tamto pokolenie łodzian tworzyło

energiczne zespoły pracownicze w jednostkach samorządu albo w miejskich placówkach kulturalno-oświatowych, socjalnych, opiekuńczo-wychowawczych i szkolnych. O ile niektórym reprezentantom władz miasta – znanym i cenionym, zarówno kiedyś, jak i dziś – z uwagi na pełnione funkcje społeczne, polityczne, oświatowe, poświęcono w tym szkicu nieco więcej uwagi, o tyle „wykonawcy pomocy społecznej", jak określała ich uczona, znaleźli się wśród osób ledwo wspomnianych albo wprost pominiętych. Właśnie o nich – mając na uwadze przygotowanie zawodowe kolejnego pokolenia młodych – przypomina Radlińska na łamach wspomnianej publikacji poświęconej Łodzi: „Niewiele się pisze o wykonawcach pomocy społecznej, sprawozdania instytucji zazwyczaj pomijają ich nazwiska. Jest to nie tylko niesprawiedliwe wobec ogromu ich pracy, lecz również szkodliwe dla rekrutacji nowych sił, którym należy wskazać wzory i przykłady" (Radlińska 1948a: 204). We współpracy pracowników służb społecznych czy pracowników oświaty z samorządowcami, od których przecież zależało tworzenie systemu opieki w mieście i niezbędnych ku temu instytucji i placówek o różnym profilu wsparcia, Radlińska widziała obustronne korzyści.

> Doświadczenie wykazuje – pisała w 1924 roku na temat warunków organizowania oświaty pozaszkolnej – że w bezpośrednim kierownictwie niezbędne jest zespolenie pracowników samorządowych z fachowcami i siłami ochotniczo zgłaszającymi się do pracy oświatowej. Nie wystarczy bowiem tworzyć najpotrzebniejsze instytucje, trzeba do nich wprowadzać coraz nowe rzesze, zaludniać je uczestnikami, których przyciągnie tylko życie, promieniujące z instytucji (Radlińska 1924: 213).

Analizując w oparciu o dostępny materiał badawczy aktywność pokolenia łodzian dwudziestolecia międzywojennego: polityków zaangażowanych w sprawy społeczne, pracowników samorządowych, kierowników i wychowawców placówek oświatowych, nauczycieli, pracowników instytucji społecznych czy studentów i słuchaczy badających problemy miasta z pola zainteresowań opieki społecznej, można wysnuć wniosek, że bliska im była myśl teoretyczna i praktyka Radlińskiej. Samo miasto, z rozmiarem ludzkiej biedy i potrzebami, odczuwalnymi zwłaszcza po I wojnie światowej, ale i podczas ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego lat 30. XX w., stanowiło tę społeczną przestrzeń, w której mogły zostać urzeczywistnione wskazówki uczonej, w jaki sposób społeczeństwo winno zatroszczyć się o drugiego człowieka, jaka jest „istota i zakres służby społecznej" (Radlińska 1928).

Wokół miejskich przedsięwzięć społeczno-oświatowych

Z przedstawicielami łódzkich władz miejskich, zwłaszcza reprezentującymi obóz socjalistyczny, w którym już przed odzyskaniem niepodległości w 1918 roku podnoszono hasła wolnościowe, demokratyczne i socjalne, łączyła Helenę Radlińską idea poprawy losu środowisk pracowniczych, w szczególności potrzeba zmiany trudnych warunków życia robotników i ich rodzin. Sama uczona od młodości prowadziła ak-

tywną działalność społeczną i polityczną o wyraźnie lewicowym kierunku[7]. W latach I wojny światowej pełniła wiele funkcji w strukturach organizacyjnych obozu niepodległościowego, następnie aktywnie uczestniczyła w pracach Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie" – partii postulującej głęboką reformę rolną, ale przede wszystkim państwo ludowe, świeckie, z powszechną i bezpłatną edukacją, współpracującej i współtworzącej z Polską Partią Socjalistyczną, od roku 1919, lewicę parlamentarną. Z kolei socjaliści, po odzyskaniu niepodległości, wiązali przebudowę życia społecznego z głębokimi reformami socjalnymi w państwie, ze zmianami społecznymi (w tym z rozdziałem Kościoła od państwa), a w dziedzinie oświaty i opieki – z postulatami poszanowania praw dziecka i nowej, dostępnej dla każdego, świeckiej edukacji (*Konferencja Kobiet P.P.S.* 1919: 3). Występowano również z hasłami edukacji dorosłych, przekonując: „Oświata, wychowanie i wykształcenie mas robotniczych, oto zagadnienie, które dziś zajmuje równomierne stanowisko obok spraw walki ekonomicznej i politycznej proletarjatu" (Piotrowski 1925: 307). Instytucje wspierające proletariat miały mieć charakter jednostek samopomocy robotniczej, dalekiej od istoty pomocy opartej na tradycyjnej dobroczynności, postrzeganej przez ugrupowania lewicowe jako forma pomocy poniżająca godność człowieka. „Wydobywanie sił z jednostki i wydobywanie sił z gromad ludzkich – oto istota dzisiejszej pracy społecznej", podkreślała w tym samym duchu Radlińska (Radlińska 1928: 5).

Kierując się dobrem dziecka, zagadnienia opieki nad najmłodszymi włączano do programów różnych ugrupowań społecznych i politycznych; stanowiły one ważną część polityki społeczno-oświatowej kreowanej przez władze państwowe oraz przedmiot zainteresowania profesjonalistów z dziedziny szeroko rozumianej edukacji i pracy socjalnej. Działacze społeczni i partyjni, pedagodzy i wychowawcy, lekarze i publicyści postulowali, aby sfera opiekuńcza nie była polem aktywności organizacji filantropijnych, ale służbą społeczną – pomocy powinni udzielać dziecku rodzice i społeczeństwo, świadomie biorący na siebie obowiązki opiekuńcze (*Pierwszy zjazd…*, Sempołowska 1919: 2, Kulpiński 1986: 50–51, Sosnowska 2020: 117–126). Radlińska wyrażała aprobatę dla tak ujmowanego kierunku zmian i w trosce o najmłodszych pisała: „Służba społeczna otacza opieką dziecko. W tej dziedzinie najgłośniej i już najpowszechniej brzmią hasła zasadnicze: wszystkie dzieci mają jednakowe prawo do wszystkich dóbr świata, gdyż wszystkie noszą w sobie zadatki nowego życia ludzkości" (Radlińska 1928: 6).

W międzywojennej Łodzi właśnie reprezentanci partii robotniczych (Polskiej Partii Socjalistycznej i Narodowego Związku Robotniczego), zasiadający w Radzie Miejskiej i Magistracie po pierwszych, wolnych i wygranych wyborach w lutym 1919 roku, wysunęli program prospołeczny (socjalny i oświatowy) skierowany do prole-

[7] W pracach o charakterze politycznym Radlińska brała udział wspólnie z mężem Zygmuntem, silnie związanym z podziemnym ruchem rewolucyjnym organizowanym przez Polską Partię Socjalistyczną na terenie zaboru rosyjskiego. Pod koniec 1904 r. z ramienia tej partii utrzymywała kontakt z nowo powstałym Polskim Związkiem Ludowym (Lepalczyk 2001: 16–17).

tariatu, zatrudnionego w łódzkim przemyśle, głównie w produkcji włókienniczej[8]. To w tej grupie społecznej, jak nadmieniłam, notowano największy odsetek osób niepiśmiennych i/lub legitymujących się niskim stopniem wykształcenia, a miasto u progu niepodległości było jednym z najbardziej zacofanych pod względem rozwoju oświaty i szkolnictwa (Karwacki 1966: 164–167, Lipiec 1973: 5, Szczepańska 2002: 79–106). Uporanie się z analfabetyzmem warunkowało udział w większości praktyk kulturowych – z czytaniem na czele, dlatego m.in. sprawa powszechnego dostępu do edukacji stała się jednym z priorytetów pierwszego łódzkiego samorządu[9].

Łódzcy samorządowcy, obejmując władzę w mieście na początku 1919 roku – zgodnie z linią własnej formacji partyjnej, ale także odpowiadając na rodzące się po odzyskaniu niepodległości idee i koncepcje modernizacji życia społecznego – przystąpili do realizacji postulatów[10]. W ramach „podniesienia kultury mas i zaspokojenia wszelkich potrzeb kulturalnych" przyjęto program likwidacji analfabetyzmu, wprowadzenia w Łodzi powszechnego nauczania, rozwoju bibliotek, propagowania czytelnictwa, uruchomienia stypendialnego systemu pomocy uczniom i rozwoju oświaty pozaszkolnej (Nartonowicz-Kot 1985: 6). Tak nakreślony program społeczno-oświatowy obowiązywał w mieście w zasadzie przez cały okres międzywojenny i nietrudno dostrzec, że współbrzmiał z koncepcją społeczno-pedagogiczną Radlińskiej.

Wśród cieszących się w mieście dużą popularnością łodzian „pokolenia Radlińskiej", pełniących odpowiedzialne funkcje administracyjne w Zarządzie miasta Łodzi i mocno przy tym zaangażowanych w sprawy oświaty i wychowania, byli m.in. Stefan Kopciński (1878–1934)[11] – lekarz, nauczyciel, działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, przewodniczący miejskiego Wydziału Oświaty i Kultury, niemalże rówieśnik uczonej i jej znajomy z czasów pracy oświatowej u progu niepodległości w Związku Strzeleckim (Radlińska 1964a: 379) – oraz Jan Augustyniak

[8] Polska Partia Socjalistyczna była w Łodzi najsilniejszym ugrupowaniem działającym wśród robotników i inteligencji pracującej i chociaż jej przedstawiciele i sympatycy stanowili główną formację polityczną w samorządzie Łodzi pierwszej (1919–1923), trzeciej (1927–1933), piątej i szóstej kadencji (1938–1939), to w okresie sprawowania rządów w mieście przez partie prawicowe (1923–1927, 1933–1936) ich działacze w zasadzie kontynuowali prace socjalistów na polu oświaty, wychowania i opieki.

[9] W 1921 r. zaledwie 0,8% łodzian (liczba ludności: 451 tysięcy) legitymowało się wyższym wykształceniem, średnie i zawodowe posiadało 0,7% mieszkańców, z wykształceniem początkowym było 46,6%, domowym 14,7%. Analfabeci stanowili wtedy 20% (Rzepkowski 2008: 103–104, wykres 12).

[10] Koncepcje modernizacyjne w aspekcie organizacji życia społecznego skupiały się na potrzebach grup społecznych dotychczas defaworyzowanych, jak kobiety, dzieci, robotnicy czy mniejszości narodowe, oraz nakierowane były na integrację i niwelowanie podziałów wynikających z biedy czy braku kompetencji (np. zawodowych, wychowawczych).

[11] Kopciński Stefan (1878–1934) – polski lekarz neurolog i psychiatra, społecznik, polityk związany z ruchem robotniczym, czołowy działacz Polskiej Partii Socjalistycznej. Był senatorem Rzeczypospolitej Polskiej (przez trzy kadencje), wieloletnim radnym miejskim i przewodniczącym Wydziału Oświaty i Kultury Zarządu m. Łodzi. Wybitny działacz oświatowy, którego zaangażowanie w sprawy oświaty miały decydujące znaczenie przy wprowadzaniu w Łodzi powszechnego obowiązku szkolnego; założyciel i koordynator prac Miejskiej Pracowni Psychologicznej. Zasiadał we władzach Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego oraz Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Był też przez kilka kadencji prezesem Zarządu Głównego Związku Zawodowego Nauczycieli Szkół Średnich (Ajnenkiel 1938, 369–383).

(1893–1971)[12] – bibliotekarz, społecznik i oświatowiec, działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, od roku 1921 kierownik Miejskiej Biblioteki Publicznej, twórca sieci bibliotek publicznych w Łodzi.

Obydwóm bliska była myśl H. Radlińskiej, a ścisła współpraca z uczoną, kontakty, rozmowy, przemyślenia spowodowały, że na polu pracy z dorosłymi, młodzieżą i dziećmi mogli oni urzeczywistniać jej idee dotyczące oświaty, szkolnictwa, czytelnictwa, opieki. Radlińska – o czym nadmieniłam – wspominała o ścisłej współpracy z Kopcińskim i niejednym, wspólnym „poczynaniu [w zakresie] opieki nad dziećmi i oświaty robotniczej" (Radlińska 1964: 465). Z Janem Augustyniakiem bywała na zjazdach dotyczących bibliotekarstwa i bibliofilstwa, ale jednoczenie bacznie śledziła dokonania zespołu bibliotekarzy pracujących pod jego kierunkiem nad upowszechnianiem czytelnictwa na terenie miasta. W gronie osób zaangażowanych w działalność czytelniczą w Łodzi była również dobrze znana Radlińskiej żona Augustyniaka – Irena Augustyniakowa (1895–1978)[13], bibliotekarka, absolwentka Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, urzędniczka magistracka.

Spotkań Kopcińskiego z Radlińską było wiele, zarówno na terenie Łodzi, jak i w Warszawie. W Łodzi dwukrotnie pełnił on funkcję kierownika miejskiego Wydziału Oświaty i Kultury (1919–1923, 1927–1928) i to właśnie dzięki jego zaangażowaniu – oraz decyzjom pierwszych miejskich władz oświatowych – umożliwiono dostęp do edukacji szczebla podstawowego wszystkim łódzkim dzieciom w wieku szkolnym (Waltraus 1935: 395). Realizację wdrożenia obowiązku szkolnego powierzono specjalnej Komisji Powszechnego Nauczania, której kierownikiem został Kopciński; wśród jej członków był również Augustyniak. Warto podkreślić, że dokonania pierwszych łódzkich samorządowców posłużyły „za wzór i podstawę do opracowania projektów wprowadzenia obowiązkowego nauczania w innych miastach Polski",

[12] Augustyniak Jan (1893–1971) – bibliotekarz, społecznik, oświatowiec, działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, od 1919 roku wchodził w skład miejskiego Wydziału Szkolnictwa, pełniąc przy tym funkcję członka Komisji Kulturalno-Oświatowej oraz delegata miejskiego Wydziału Szkolnictwa do Komisji Powszechnego Nauczania. Był założycielem i prezesem łódzkiego oddziału Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, współzałożycielem Towarzystwa Bibliofilów i Łódzkiego Towarzystwa Naukowego. Brał udział w działalności Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Towarzystwa Krzewienia Oświaty i in. Chcąc przybliżyć społeczeństwu zagadnienia czytelnictwa i bibliotekoznawstwa, wygłaszał publiczne referaty, uczestniczył w wielu naradach i konferencjach, np. w Światowej Konferencji Bibliotekarzy w Rzymie (1928). Systematycznie pomnażał własny dorobek pisarski (artykuły i opracowania specjalistyczne i popularyzatorskie, drukowane w periodykach). W roku akademickim 1924/1925 rozpoczął, a w 1927 ukończył Wyższą Szkołę Nauk Społecznych i Politycznych w Łodzi (Augustyniak 1961: 334, Dębowski 2008; 5–6, Kaczmarek 2013: 85).

[13] Augustyniak Irena (1895–1978) w latach 1921–1922 brała udział w kursach bibliotekarskich organizowanych przez Związek Zawodowy Bibliotekarzy Polskich w Łodzi. Od 1921 r. pracowała na stanowisku kierowniczym w Wydziale Oświaty i Kultury (Oddział Oświaty Pozaszkolnej). W 1927 r. rozpoczęła naukę na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, w 1934 r. ukończyła Studium Pracy Społeczno-Oświatowej w zakresie bibliotekarstwa i czytelnictwa. W oparciu o wzorce teoretyczne z zakresu bibliotekoznawstwa latach 1929–1933 pracowała nad tworzeniem katalogu działowego Biblioteki Pedagogicznej Kuratorium Szkolnego w Łodzi, zorganizowała biblioteki we wszystkich gminach powiatu łódzkiego. Uczestniczyła w pracach Oddziału Łódzkiego Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, zasiadając w Zarządzie; organizowała m.in. letni wypoczynek dla dzieci ze środowiska robotniczego (Augustyniakowa 1934/1935: 29–34, Sosnowska 2020: 307–309, 398).

wyprzedzając tym samym rozwiązania ogólnokrajowe[14]. W roku 1928 Kopciński został organizatorem, następnie członkiem zarządu i wykładowcą Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz członkiem Instytutu Oświaty Dorosłych[15] (to kolejne miejsca wspólnych kontaktów z uczoną). Publikował na łamach czasopism, które współorganizowała Radlińska i/lub na łamach których zabierała głos: „Rocznik Pedagogiczny", „Ogniwo", „Polska Oświata Pozaszkolna", „Samorząd".

Usilna praca Kopcińskiego nad upowszechnianiem szkolnictwa w Łodzi, nie tylko w odniesieniu do dzieci, ale i osób dorosłych wpisywała się w zbiór działań i posunięć podejmowanych na tym polu przez teoretyków i praktyków. Refleksja Kopcińskiego na temat istoty i zadań szkolnictwa (niezawężona do Łodzi) wypływała właśnie z myśli Radlińskiej na temat istoty pracy społecznej „o wydobywaniu sił z jednostek i wydobywaniu sił z gromad ludzkich" (Radlińska 1928: 6). „Jaką będzie szkoła, takimi będą przyszli obywatele kraju" – stwierdzał Kopciński (Ajnenkiel 1938: 374). I dopowiadał:

> Aby sprostać zadaniom przed nami przez dzieje postawionym – potrzeba nam ludzi mocnych duchem, uzbrojonych w wiedzę. Potrzeba nam budowniczych, ale potrzeba i zwykłych murarzy, świadomych swej pracy. Nie możemy się zadowolić poszczególnymi jednostkami, bo dzieje powołują do pracy całe narody, bo ludy przeobrażają formy życia społecznego. […] Nastają czasy, kiedy każdy obywatel kraju w tej czy innej roli wpływa na jego losy (Ajnenkiel 1938: 374–375).

Kopciński należał do pokolenia prekursorów realizacji nowych idei pedagogicznych w międzywojennej polskiej oświacie i, jak stwierdziła uczona, „dzięki [jego] przemyśleniom i talentowi organizacyjnemu działalność miasta stworzyła nowe formy pomocy szkole i dzieciom, znacznie przekraczając ustawowe obowiązki samorządu" (Radlińska 1948b: 7–8). Uczona doceniała również umiejętność współdziałania kilku podmiotów zaangażowanych w łódzkie sprawy szkolne, znała łódzkie realia i widziała zalety, gdy mówiła, że:

> Komisja Powszechnego Nauczania skupiła czynniki urzędowe i obywatelskie, dała im możność stałej i systematycznej współpracy. Przedstawiciele Rady Miejskiej i Magistratu, Rady Szkolnej i Wydziału Szkolnictwa, państwowych władz Oświaty i Zdrowia, nauczycielstwa i rodziców obradowali przy udziale zapraszanych rzeczoznawców (Radlińska 1948b: 8).

Jan Augustyniak od roku 1921 przewodniczył Oddziałowi Kultury i Oświaty Pozaszkolnej w miejskim Wydziale Oświaty i Kultury. O powszechny dostęp do oświa-

[14] Uchwałę w tej sprawie podjęto w Łodzi już w czerwcu 1918 roku, zanim władze państwowe wydały w lutym 1919 odnośny akt prawny. Był nim dekret Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z 7 lutego 1919 r., zatwierdzony przez Sejm Ustawodawczy 22 lipca tegoż roku. Ustanawiał on obowiązkową naukę w 7-klasowej szkole powszechnej dla dzieci od 7 do 14 lat, nakładając równocześnie na gminy obowiązek utrzymywania tych placówek (*Dekret z dnia 7 lutego*… 1919). Planową realizację powszechnego nauczania rozpoczęto na terenie 5 województw centralnych dopiero w roku szkolnym 1923/1924 (Zalewski 1938, 380–381).

[15] Pod taką nazwą Instytut Oświaty Dorosłych funkcjonował od 1929 r., od 1919 r. było to Centralne Biuro Kursów dla Dorosłych.

ty zabiegał już w okresie I wojny światowej, i to tak zdecydowanie, że w wyniku konkursu ogłoszonego w lutym 1917 roku przez Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Łodzi został w październiku pierwszym zawodowym bibliotekarzem w mieście i objął kierownictwo biblioteki publicznej (Dębowski 2008: 4). Zanim jednak podjął pracę na tym stanowisku, odbył kilkutygodniowe szkolenie w Bibliotece Publicznej w Warszawie pod kierunkiem jej dyrektora Faustyna Czerwijowskiego (1873–1944); była to wówczas jedyna droga zdobycia zawodu bibliotekarza. Uzyskane w Warszawie umiejętności Augustyniak wykorzystał podczas uruchamiania biblioteki społecznej w Łodzi oraz nadania jej nowoczesnej struktury. Zaangażowany w rozwój tej placówki, pisał:

> Jednym z najpoważniejszych czynników w wychowaniu narodowem jest czytelnictwo. Tylko w państwach, gdzie oprócz przymusowego, powszechnego nauczania książka obiega najszersze warstwy narodu, istnieje powszechna i prawdziwa kultura (Augustyniak 1920: 69).

W roku 1921 biblioteka Towarzystwa Biblioteki Publicznej została w drodze darowizny przekazana na własność łódzkiemu samorządowi, a więc i wszystkim mieszkańcom (znalazła się w strukturze jednostek Wydziału Oświaty i Kultury); wtedy to „rozpoczął się nowy okres w jej życiu i rozwoju pod kierownictwem wyszkolonego zawodowo bibljotekarza p. Jana Augustyniaka" (*Księga pamiątkowa*… 1930: 173)[16].

Dzięki kierownikowi przy Miejskiej Bibliotece Publicznej, która zyskała status centralnej biblioteki miasta i placówki pierwszego szczebla w „planie organizacji wzorowej sieci bibliotek w Łodzi", w kilku początkowych latach jej istnienia (1922–1930) zorganizowano kilkanaście kursów bibliotekarskich, w których uczestniczyli nie tylko pracownicy bibliotek miejskich, ale szansę poznania teoretycznych i praktycznych zasad nowoczesnego bibliotekarstwa dano bibliotekarzom bibliotek społecznych (*Księga pamiątkowa*… 1930: 175, Kaczmarek 2013: 86). Szeroko zakrojony program rozwoju bibliotekarstwa i czytelnictwa autorstwa Augustyniaka zakładał dotarcie z książką do wszystkich mieszkańców, niezależnie od wieku i stopnia edukacji, wpisując się w pole aktywności i jedno z ogniw początkującej wówczas w Polsce oświaty pozaszkolnej (Orsza 1921: 465–466)[17]. Na jej temat w roku 1921 Radlińska pisała:

> Oświata pozaszkolna staje się w krajach demokratycznych niezbędnem uzupełnieniem szkolnictwa. Z jałmużny duchowej dla maluczkich przetwarza się w społeczną <wspólnotę pracy> umysłowej. Równość praw wybor-

[16] Władze oświatowe Łodzi obliczyły, że „przed umiastowieniem [biblioteki] przeciętny roczny ruch czytelników wynosił 15.000 osób – zaś po umiastowieniu – przeciętnie 30.000 osób. Podział czytelników w drugim okresie [po przejęciu przez miasto] podług płci wykazuje stosunek: 70% mężczyzn i 30% kobiet" (*Księga pamiątkowa*… 1930: 173). Zob. też: *Dziesięciolecie Biblioteki…* 1927: 13, Kaczmarek 2013: 82.

[17] Analizując pierwsze prace ministerialnego Wydziału Oświaty Pozaszkolnej Radlińska ubolewała: „Statystyka pracy oświatowej nie była [dotąd] ściśle prowadzona. Niejedno poczynanie nie zostało nigdzie zarejestrowane. Nie mamy nawet jasnego obrazu rozpoczynającej się pracy samorządów powiatowych b. [byłej] Kongresówki, które przystąpiły do zakładania bibljotek, subwencjonowania kursów, utrzymywania fachowych instruktorów" (Orsza 1921: 465–466).

> czych […] doprowadza do przeświadczenia, że wszyscy winni mieć dostęp do skarbów kultury. Książka, pracownia naukowa, muzeum, teatr pełnią służbę coraz powszechniejszą. Żywe słowo wiedzy rozlega się coraz szerzej […] (Orsza 1921: 463).

Tak pojęta funkcja książki oraz placówki, jaką to rolę uczona wyznaczyła bibliotece, była bliska Augustyniakowi.

Sprzyjające okoliczności – wśród nich akceptacja władz miejskich dla tego projektu czy członkostwo Augustyniaka w gremiach oświatowych – spowodowały, że jego koncepcja, aby po pierwsze zorganizować w Łodzi sieć bibliotek publicznych, po drugie prowadzić działalność dydaktyczną w zakresie przysposabiania i doskonalenia kadr bibliotekarskich, nabierała kształtów. Plan kierownika zakładający utworzenie kilkunastu bibliotek miejskich – z Biblioteką Publiczną jako centralną książnicą naukową na czele – z wypożyczalniami dla dzieci i młodzieży oraz wypożyczalniami dla dorosłych był na tyle przekonujący, że samorząd łódzki sfinansował to przedsięwzięcie (Pleszkun-Olejniczakowa 2015: 20, Kaczmarek 2013: 85). Łódzkie władze oświatowe dostrzegały w tych placówkach „konieczny czynnik wychowawczy i kształcący" w odniesieniu do najmłodszej grupy odbiorców (*Wydział Oświaty i Kultury…* 1924: 4). Radlińska miała na ten temat identyczne zdanie. Na łamach „Rocznika Pedagogicznego" z 1924 roku, w którym zamieściła 30-stronicowy artykuł *Rola książki i biblioteki*, wskazując przykład rozwoju kultury czytelniczej w Stanach Zjednoczonych, przekonywała:

> […] publiczne biblioteki amerykańskie od dawna wypróbowywały drogi wychowania czytelników. [John] Dewey [1859–1952] dowodził, że przyszłość bibljotek opiera się na młodych czytelnikach, niewielu ludzi dorosłych przyzwyczaja się do czytania dobrych książek, trzeba dawać najlepsze w okresie wytwarzania się smaku i charakteru (Orsza-Radlińska 1924: 64).

Trzecie, uzupełniające ogniwo trzystopniowej sieci bibliotek miejskich w Łodzi tworzyły Miejskie Czytelnie Pism i Wypożyczalnie Książek dla Dorosłych. W placówkach zastosowano nowe formy pracy oświatowej z czytelnikami. Nie ulega wątpliwości, że Augustyniak wzorował się na założeniach wypracowanych przez Radlińską, która wskazywała przykład funkcjonowania biblioteki nowego typu dla dzieci szkolnych. Na łamach wspomnianego periodyku, na podstawie osiągnięć daltońskiej szkoły laboratoryjnej, podawała, w jaki sposób urządzić sale dziecięce w bibliotekach, jak zorganizować swobodny dostęp do zbiorów bibliotecznych, jak utrzymać kontakt placówki ze szkołą czy zainicjować wizyty szkolne w bibliotekach oraz jaką rolę winni pełnić pracownicy biblioteki (Orsza-Radlińska 1924: 65–67). Stwierdziła wprawdzie, iż w tym zakresie „mamy w Polsce wiele do zrobienia" (Orsza-Radlińska 1924: 72), ale czytelnikom pisma przedstawiła jednocześnie przykłady dobrych praktyk. O Łodzi napisała:

> Z pośród bibliotek publicznych dla młodzieży najwybitniejsze miejsce należy się trzem miejskim wypożyczalniom łódzkim, założonym w r. 1922.

> Korzystają z nich dzieci i uczniowie do lat 16, starsi, od kl. VI wzwyż, są skierowywani do Biblioteki Publicznej. Wypożyczalnie, doskonale kierowane, zaopatrzone planowo w książki z różnych dziedzin, cieszą się wielką frekwencją, przeważają uczniowie 4–6 oddziału szkół powszechnych. Najmłodsi dostają po jednej książce, starsi po dwie, z nich jedną naukową. Czytelnictwo naukowe wzrasta. Bibljotekarki urządzają czytania głośne i pogadanki ilustrowane rysunkiem odręcznym i muzyką, badają czytelnictwo. […] Poziom pracy dorasta do najlepszych wzorów obcych. Świetlice[18] są odwiedzane licznie. Niestety nauczycielstwo nie bierze udziału w życiu tych bibliotek, wielką za to pomocą są dla bibljotekarzy „samorządy" czytelników, czuwające nad porządkiem i całością książek (Orsza-Radlińska 1924: 87).

Poziom pracy łódzkich bibliotek i czytelni utrzymywał się również w latach następnych[19]. Nowoczesny kierunek pracy oświatowej wyznaczała już wtedy biblioteka, pełniąca rolę ogniska „z bibljotekarzem oświatowcem" (*Otwarcie VI-ej Miejskiej…* 1928: 871).

W maju 1928 J. Augustyniak wspólnie z Radlińską (była już profesorem WWP) uczestniczyli w dorocznym Zjeździe Bibliofilów i Bibliotekarzy w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (Augustyniak 1928: 454–456). Uczestnicy-bibliotekarze obradowali w trzech sekcjach: bibliograficznej, bibliotek naukowych i bibliotek oświatowych. Przewodniczącą ostatniej sekcji została Radlińska, Augustyniak – jej zastępcą (Augustyniak 1928: 454). W porządku obrad znalazły się m.in. referaty wygłoszone przez uczoną: „Potrzeba badania czytelnictwa młodzieży szkolnej. Metoda i program tych badań" oraz „Kształcenie bibljotekarzy oświatowych" (Augustyniak 1928: 455). Zagadnieniom tym uczona poświęciła publikacje wydane w tym okresie: *Zadania bibljoteki szkolnej* (Radlińska 1927) i *Książka wśród ludzi* (Radlińska 1929b [1928]).

Pokrewieństwo ideowe i zawodowe Radlińskiej i Augustyniaka trwało przez cały okres międzywojenny. W czerwcu 1938 roku, podczas uroczystości położenia kamienia węgielnego pod nowy gmach biblioteki publicznej w Łodzi, w swojej przemowie, obok wybitnych pisarzy, artystów czy filozofów, którzy w dziejach narodów wywarli wpływ na rozwój czytelnictwa, umieścił on również uczoną (Augustyniak 1938: 637) i zacytował jej słowa z publikacji *Książka wśród ludzi*: „Biada skarbom, które tylko szczupłej garstce są drogie. Szczupła będzie liczba ich obrońców" (Radlińska 1929b [1928]: 8). I możemy dopowiedzieć: „Kulturę narodu mierzy się niety-

[18] W miejskich bibliotekach urządzano też świetlice-czytelnie, które cieszyły się zwłaszcza w okresie zimy dużą popularnością wśród odwiedzających je dzieci i młodzieży.

[19] W 1929 r. na temat działalności VI Miejskiej Wypożyczalni Książek dla Dzieci i Młodzieży pisano: „wydając książki do czytania tylko na miejscu, [bibliotekarz] ma więcej czasu na prowadzenie specjalnej pracy pedagogicznej na terenie wypożyczalni. Tendencją tej pracy jest stworzenie z bibljoteki dziecięcej ośrodka kulturalnego, któryby oddziaływał nietylko pośrednio przez książkę, lecz także i bezpośrednio przez kontakt bibljotekarza z czytelnikami. Praca w szczegółach polega na kierowaniu czytelnictwem, z tem jednak, że dziatwa ma bezpośredni dostęp do półek i może sobie wybierać książki odpowiednio do upodobań; na tworzeniu kółek samokształcenia; na urządzaniu pogadanek na temat roli książki, umiejętnego korzystania z lektury" (*Biblioteki Miejskie* 1929: 815; zob. też: Radlińska 1929c: 77–79).

le wartością jego literatury, co rozpowszechnieniem książek, statystyk ruchu wydawniczego i czytelnictwa" (Radlińska 1929b [1928]: 9).

Jak nadmieniłam, kontakty Radlińskiej (nie tylko) z wymienionymi wcześniej przedstawicielami łódzkiego samorządu powodowały, że bardzo dobrze orientowała się w podejmowanych przez nich aktywnościach i znała rezultaty prac społeczno-oświatowych. Z perspektywy lat 40., kiedy wspominała Łódź międzywojenną, zwróciła uwagę na inne, niezwykle istotne pole działalności, jakim była opieka społeczna, zwłaszcza opieka nad dzieckiem. Pisała:

> Uspołecznienie szkoły, uczynienie jej naprawdę powszechną, dostępną dla wszystkich dzieci, przewodniczyło wielu pracom Zarządu Miejskiego. Zorganizowano dożywianie w szkołach, pomoc lekarską i higieniczną. Pomyślano o wyrównywaniu szansy społecznej dzieci, wzrastających bez dostatecznych podniet rozwoju umysłowego. Tworzono w tym celu piękne biblioteki międzyszkolne, pracownie przyrodnicze, muzea i wystawy, teatr i kino oświatowe. Letnim wczasom dziecięcym służyły nie tylko kolonie i półkolonie, parki i zieleńce publiczne, lecz także niezabudowane parcele wśród domów, spożytkowane od wczesnej wiosny do późnej jesieni jako place gier i zabaw (Radlińska 1948b: 8–9).

Współczesne badania dotyczące działalności władz miasta w tym obszarze życia społecznego (Sosnowska 2018, 2019, 2020) potwierdzają, że pod wpływem nowych kierunków badawczych oraz nowatorskich koncepcji oświatowo-wychowawczych – w tym proponowane przez uczoną planowe działania wychowawcze w środowisku społecznym dziecka (Radlińska 1935, 1937) – sferę opieki rozumiano na gruncie łódzkim bardzo szeroko i wielopłaszczyznowo, „przyporządkowując" zadania w tym zakresie trzem jednostkom miejskim: wspomnianemu Wydziałowi Oświaty i Kultury (opieka szkolno-wychowawcza), Wydziałowi Opieki Społecznej (opieka socjalna i materialna) pod kierownictwem Tadeusza Wisławskiego[20] (uczona współpracowała z nim w sprawach opieki nad dziećmi i młodzieżą) oraz Wydziałowi Zdrowotności Publicznej (opieka lekarska, medyczna, profilaktyczna).

Radlińska uważała, iż termin *opieka* był na gruncie polskim nadużywany. W okresie dwudziestolecia międzywojennego wyodrębniła trzy pojęcia: pomoc, ratownictwo i opiekę, która, jako pomoc w pełnym rozwoju człowieka, „nie tylko dostarcza brakujących środków (okresowo lub trwale), lecz bierze na siebie odpowiedzialność za losy <podopiecznego>, kierując użyciem tych środków", co zdaniem uczonej „w większej lub mniejszej mierze [jednostkę] ubezwłasnowolnia" (Radlińska 1947: 278). Pod koniec lat 20. problem wspierania człowieka postrzegała szerzej – jako pracę społeczną, czyli „[…] świadomą czynność przebudowywania życia gromadnego […] w imię ideału na tle istniejących warunków społecznych siłami jednostek i grup ludzkich" (Radlińska 1929a: VIII), oraz jako służbę społeczną, której istotę i zakres zdefiniowała przed Międzynarodową Konferencją Służby Społecznej w Paryżu

[20] Wisławski Tadeusz (1889–1944), od 1920 r. naczelnik Wydziału Opieki Społecznej Zarządu miasta Łodzi, prowadził tę jednostkę przez 20 lat. W 1938 r. przeniesiony na stanowisko naczelnika miejskiego Wydziału Zdrowotności Publicznej (Radlińska 1948a: 206, Sosnowska 2021).

w 1928 roku (łódzki samorząd reprezentował wtedy wiceprezydent miasta Edmund Wieliński). „Służba społeczna obejmuje zakresem swych działań wszystkie dziedziny życia zbiorowego" – mówiła wtedy uczona. „W imię ideału, siłami człowieka służba społeczna przetwarza dzień dzisiejszy. Buduje instytucje jutra" – podkreślała (Radlińska 1928: 3).

Służba społeczna „dopomaga wszelkiemu rozwojowi" (Radlińska 1928: 7): otacza opieką dziecko i matkę, młodzież, dorosłych, w tym pokolenie ludzi pracy, osób starych i ubogich, „idzie na wieś" (Radlińska 1928: 8), „zakłada biblioteki, organizuje kursy i szkoły, świetlice i poradnie", niesie pomoc chorym i potrzebującym (Radlińska 1928: 8). Tak sprecyzowana idea i zadania służby społecznej wymagały nie tylko powołania i zorganizowania odpowiednich instytucji i placówek opieki, ale przede wszystkim merytorycznego i praktycznego przygotowania kadr w tym zakresie. Samorząd łódzki, wprawdzie nie bez problemów, podjął wyzwanie, z jednej strony organizując – właśnie w oparciu o nowe rozwiązania społeczno-pedagogiczne – sieć placówek o profilu socjalnym, opiekuńczo-wychowawczym, profilaktycznym czy zdrowotnym (*Socjalistyczny Samorząd*… 1928, *Działalność Zarządu Miejskiego*… 1929, Wisławski 1927: 24–31, 1933, Wilamowska 1935: 761–763), z drugiej – prowadząc specjalistyczne kursy dla nauczycieli, wychowawców i opiekunów oraz powołując w Łodzi uczelnię wyższą przygotowującą do zawodu pracowników społecznych.

W kręgu społeczności akademickiej

Ze społecznością akademicką Łodzi – studentami i wykładowcami – Helena Radlińska spotykała się w murach Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej[21]. Jednostkę łódzką tej uczelni otwarto uroczyście 28 października 1928 roku, a więc po dekadzie od wprowadzenia obowiązkowej edukacji na poziomie podstawowym, co warto odnotować, gdyż powołanie oddziału w Łodzi stanowiło swoiste ukoronowanie dążeń robotniczego miasta o zamknięcie „koła" edukacji – od szkoły powszechnej, przez średnią, po wyższą[22]. Inicjatywa była sztandarowym projektem oświatowym władz miejskich trzeciej kadencji (w samorządzie przeważali wtedy socjaliści), adresowanym do dorosłych łodzian, pragnących pogłębiać wiedzę i kompetencje zawodowe.

[21] Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi, tak jak oddział w Warszawie, został zawieszony w 1939 r. i zlikwidowany w 1953 r., ale w 1945 r. stał się bazą organizacyjną dla dzisiejszego Uniwersytetu Łódzkiego. Radlińskiej powierzono wtedy na Wydziale Pedagogicznym zorganizowanie i kierowanie pierwszą w Polsce Katedrą Pedagogiki Społecznej. Jej działalność w Uniwersytecie Łódzkim trwała pięć lat (1945–1950).

[22] Na łamach organu prasowego PPS informowano mieszkańców: „Nie jest to dziełem przypadku, że otwarcie w Łodzi szkoły akademickiej przypadło w okresie, kiedy samorząd w większości swej jest reprezentowany przez większość socjalistyczną. Jest to planowa praca socjalistów. Za pierwszego socjalistycznego Magistratu, Łódź jako pierwsze miasto w Polsce wprowadziła powszechne nauczanie, budując cały szereg szkół. Troską ówczesnego Magistratu cieszyło się również średnie szkolnictwo. Poprzedni reakcyjny Magistrat ani kroku dalej nie uczynił w tej sprawie. Gdy do władzy doszedł obecny samorząd o większości socjalistycznej, szkolnictwo znalazło w nim szczerego opiekuna" (*Otwarcie Wolnej Wszechnicy w Łodzi* 1928: 5).

Do łódzkiej filii Radlińska, podobnie jak wielu nauczycieli akademickich, dojeżdżała ze stolicy (*Po roku pracy* 1928: 931).

Powstanie w Łodzi oddziału uczelni było wynikiem rozmów prowadzonych w latach 1927–1928 przez rektora Wolnej Wszechnicy Polskiej, profesora Teodora Viewegera (1888–1945)[23] z prezydentem miasta Bronisławem Ziemięckim (1885–1944)[24]. Uzgodniono wówczas warunki zorganizowania jednostki w Łodzi (Banasiak 1982: 85)[25], podpisano stosowną umowę i w rezultacie porozumienia, z inicjatywy włodarzy – co podkreślano dobitnie na łamach prasowego organu samorządowego – „miasto otrzymało wyższą uczelnię" (*Po roku*…, *Umowa między Magistratem m. Łodzi…* 1930: 966–967). W rozwoju tej instytucji, widzianej jako miejsce „głębokiej kultury", prezydent Łodzi i jego polityczne zaplecze (PPS) pokładało duże nadzieje. Jak dowiadujemy się z przemówienia Ziemięckiego, wygłoszonego podczas inauguracji uczelni i jednocześnie pierwszego roku akademickiego (1928/1929), Oddział Łódzki miał nie tylko „szerzyć wiedzę wśród szerokich mas społeczeństwa", ale przede wszystkim „promieniować na różne dziedziny życia zbiorowego" (*Przemówienie Prezydenta m. Łodzi…* 1928: 13). Filia WWP w Łodzi nie miała jednak własnej bazy lokalowej; korzystano z pomieszczeń budynku szkoły powszechnej przy ul. Nowo Targowej 24[26] (obecnie Seweryna Sterlinga), wykłady prowadzono w godzinach popołudniowych, 16.00–21.00. Uroczyste otwarcie pierwszego roku akademickiego odbyło się w sali Rady Miejskiej przy ul. Pomorskiej 16, wypełnionej przedstawicielami władz samorządowych, szkolnych i państwowych oraz studentami. Wydarzenie, na które przybył minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sławomir Czerwiński (1885–1931), było na tyle istotne, że odnotowała je łódzka prasa[27].

[23] Vieweger Teodor (1888–1945), polski lekarz i biolog. Studia medyczne i przyrodnicze odbywał w Belgii. W 1912 otrzymał tytuł doktora nauk przyrodniczych uniwersytetu w Brukseli. Od 1920 był profesorem nadzwyczajnym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. W latach 1920–1939 zajmował stanowisko kierownika Katedry Fizjologii, w roku akademickim 1924–1925 pełnił funkcję dziekana Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, a od 1925 do 1939 rektora Wolnej Wszechnicy Polskiej. Był organizatorem Uniwersytetu Łódzkiego. Zginął tragicznie w 1945 r., wracając z Warszawy do Łodzi (Radlińska 1964b: 462, przypis 23).

[24] Ziemięcki Bronisław (1885–1944), polski polityk, poseł na Sejm I kadencji w II RP (mandat posła uzyskał z ramienia PPS w wyborach w 1919 i 1922 r.), zastępca członka Rady Obrony Państwa w 1920 roku, prezydent Łodzi w latach 1927–1933, studiował w Wyższej Szkole Technicznej w Moskwie (Jaskulski 2001: 126–127).

[25] Rada Miejska Łodzi przyznała na rok akademicki 1928/1929 subsydium w wysokości 60 tysięcy złotych, zobowiązując się równocześnie wypłacać instytucji po 100 tysięcy złotych w latach następnych (Baranowski: 1977: 25–26).

[26] Rozpoczęta budowa gmachu Oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi (dziś gmach Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego Uniwersytetu Łódzkiego) do II wojny nie została ukończona (Banasiak 1982: 85).

[27] „[…] Po zagajeniu rektora Viwegera o potrzebie otwierania, a w szczególności w Łodzi szkół akademickich, piękne przemówienie wygłosił wiceminister Czerwiński, wskazując […], że Łódź, olbrzymie miasto pracy, za czasów okupacji [1914–1918] była specjalnie upośledzona, a jednak była ośrodkiem kultury. Tu się toczyła walka o idealne [ideowe] pobudki, przecież ulice tego miasta były obficie skropione krwią tych, którzy nie mogli się pogodzić z niewolą polityczną i społeczną, tu wykuwało się życie społeczne, które po uzyskaniu niepodległości wydało także owoce na terenie oświaty […]" (*Otwarcie Wolnej Wszechnicy*… 1928: 5, *Otwarcie roku akademickiego Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi* 1928: 6). Por. też: *Przemówienie Wice-ministra Wyznań Relig.* [Religijnych] *i Oświecenia Publicznego Pana Sławomira Czerwińskiego* 1928: 10.

Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi, najpierw z trzema, a po roku działalności z czterema wydziałami (Nauk Politycznych i Społecznych, Humanistycznym, Pedagogicznym i Matematyczno-Przyrodniczym), cieszył się wśród młodego pokolenia mieszkańców dużą popularnością[28]. Prawie 30% spośród nich pochodziła ze środowiska robotniczego i chłopskiego, 50% pracowało zawodowo (Skubała-Tokarska 1967: 211). Nie ulega wątpliwości, że studia w szkole wyższej dawały młodym ludziom możliwość społecznego i zawodowego awansu.

Wolna Wszechnica Polska w Łodzi skupiała liczną kadrę wykładowców. Wśród profesorów przeważały osoby dojeżdżające, głównie z Warszawy[29]. Badacze Oddziału Łódzkiego podkreślają, że jedną z nauk silnie reprezentowanych na łódzkiej uczelni była pedagogika. Uczeni tej dyscypliny tworzyli zespół, który uchodził za jeden z najbardziej żywotnych i twórczych w pedagogice polskiej okresu międzywojennego. Szczególnie znaczące były w tym zakresie wyniki badań naukowych prowadzonych przez uczonych z kierunków: pedagogika kultury, pedagogika społeczna i eksperymentalna (Baranowski 1977: 56).

Radlińska była zatrudniona w Oddziale Łódzkim Wolnej Wszechnicy Polskiej od drugiego roku działalności uczelni (1929/1930). Zdaniem jednej z jej studentek, współpracowniczek i kontynuatorek myśli naukowej – Ireny Lepalczyk (1916–2003) w okresie dwudziestolecia międzywojennego, w środowisku łódzkim uczona była najbardziej znana właśnie w związku z powstaniem i rozwojem filii uczelni w Łodzi, chociaż jej aktywność objęła także „pozauczelniane kręgi miasta" (Lepalczyk 1994: 17), o czym już nadmieniłam. Od roku akademickiego 1929/1930, pracując wtedy na stanowisku profesora Wolnej Wszechnicy Polskiej i piastując funkcję dziekana Wydziału Pedagogicznego, Radlińska prowadziła co dwa tygodnie wykład i seminarium z pedagogiki społecznej (*Plan Wykładów i Zajęć…* [1929]: 7–8) oraz reprezentowała sprawy Oddziału Łódzkiego w Senacie Wolnej Wszechnicy Polskiej (Lepalczyk 1994: 17). W kolejnych latach oprócz pedagogiki społecznej wykładała treści z następujących przedmiotów: dokształcanie i oświata pozaszkolna (1930/31), praca społeczna nauczyciela (1931/1932), czytelnictwo (1932/33) oraz praca pozaszkolna nauczyciela (1933/1934) (Lepalczyk 1994: 17–18, *Skład osobowy i spis wykładów…* 1930: 17, 1931: 23, 1932: 21–22, 1933: 25). Po zakończeniu roku akademickiego 1933/1934 z powodu ciężkiej choroby uczona zmuszona była przerwać dotychczasową, pięcioletnią działalność akademicką w Łodzi. Powróciła do miasta po II wojnie światowej, w roku 1945.

Doceniając umiejętności i zaangażowanie działaczek i pracowników łódzkiego środowiska oświatowego, Radlińska widziała ich w gronie wykładowców oddziału w Łodzi. Jej asystentką została Janina Pawłowska (1895–1972), która od marca 1928

[28] O ile w pierwszym roku istnienia zapisało się 154 słuchaczy rzeczywistych, w następnym – 259, to w roku akademickim 1935/1936 OŁ WWP liczył już 380 słuchaczy, w kolejnym niemal 500. Opłacali oni czesne w wysokości 320 złotych rocznie na pierwszym roku studiów, 280 złotych na drugim, 260 złotych na kolejnych etapach nauki (Baranowski 1977: 74, 86).

[29] W roku akademickim 1938/1939 wśród 78 osób zatrudnionych było 37 profesorów, 6 docentów, 18 wykładowców, 10 starszych asystentów, pozostali zajmowali stanowiska asystentów lub prowadzili zajęcia zlecone (Banasiak: 85).

roku pracowała w Wydziale Oświaty i Kultury jako inspektorka miejska, a od roku akademickiego 1929/1930 do 1934/1935 zatrudniona była jednocześnie w łódzkiej filii Wolnej Wszechnicy Polskiej (*Sprawozdanie z działalności…* 1930: 33). O wysokiej ocenie „wystawionej" przez uczoną nauczycielom łódzkiej szkoły świadczy również wprowadzenie Romualda Petrykowskiego, kierownika Miejskiej Szkoły Eksperymentalnej w Łodzi (Sosnowska 2013), w poczet wykładowców Oddziału Łódzkiego i zlecenie poprowadzenia na Wydziale Pedagogicznym wykładów „Nowe typy nauczania i wychowania" (Petrykowski 1963: 33, Lepalczyk 1994: 18). Szkoła pod kierunkiem Petrykowskiego realizowała bliskie Radlińskiej idee Nowego Wychowania – warto wspomnieć tu chociażby współredakcję artykułu uczonej z Henrykiem Rowidem na ten temat i ukazanie „próby urzeczywistnienia szkoły twórczej w Polsce" (Rowid, Radlińska 1928: 92–101) (o szkole eksperymentalnej w Łodzi uczeni napisali, iż „najdalej poszła w tym kierunku" (Rowid, Radlińska 1928: 97)), a także opinię Petrykowskiego, poszukującego nie tylko wspólnoty myśli z Radlińską, ale również potwierdzenia słuszności wprowadzenia do łódzkiej szkoły nowatorskich metod wychowania i nauczania. Petrykowski pisał:

> Z kolei Radlińska, uważana jest powszechnie za twórczynię polskiej pedagogiki społecznej (także jako odrębnej subdyscypliny pedagogicznej), podkreślającej społeczny charakter wychowania. Nie lekceważyła jednak czynnika subiektywnego w wychowaniu, zwracała uwagę na indywidualne właściwości jednostki w procesie wychowania, pozostając w konsekwencji w bliskiej relacji z ówczesną pedagogiką „nowego wychowania" (Petrykowski 1924: 17). Szkołę tę uczona zwiedzała już od 1926 roku (Petrykowski 1961: 205)[30].

Zanim jednak pod koniec lat 20. powstała w Łodzi filia Wolnej Wszechnicy Polskiej, szansę na naukę pod okiem Radlińskiej mieli łodzianie, którzy podjęli kształcenie w Warszawie. Płaszczyzną kontaktów ze studentkami/słuchaczkami i studentami/słuchaczami z Łodzi, a czasami nawet szerszej znajomości i współpracy, było Studium Pracy Społeczno-Oświatowej[31] – pierwsza w Polsce instytucja kształcenia pracowników społecznych na poziomie wyższym, zorganizowana przez Radlińską w roku 1925 na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej. To właśnie tutaj, jak sama napisała, przygotowywała „działaczy dla Łodzi". Łodzianie dojeżdżający na wykłady i zajęcia do Studium zdobywali wykształcenie, wiedzę i umiejętności niezbędne w pracy w środowisku społecznym swojego miasta. Studium przygotowywało nie tylko pracowników socjalnych, ale również wychowawców placówek opiekuńczo-wychowawczych, co w międzywojennej Łodzi, gdzie zaczęto otwierać tego typu jednostki oraz doskonalić formy pracy z wychowankami, nie pozostawało bez znaczenia. Przygotowanie wysoko wykwalifikowanych pracowników społecz-

[30] Towarzyszący jej wtedy studenci Wolnej Wszechnicy Polskiej podczas hospitacji obserwowali życie szkolne, zaznajamiali się z systemem pracy grupowej na lekcji, formami aktywnego udziału uczniów w pracy dydaktyczno-wychowawczej, przejawami swobody i dyscypliny w szkole czy zadaniami nauczyciela.

[31] Od roku akademickiego 1938/1939 była to Sekcja Społeczno-Oświatowa Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej.

nych stało się sprawą bardzo pilną[32]. Instytucja Radlińskiej spełniała to oczekiwanie. „W powojennej przebudowie świata najważniejszym zagadnieniem staje się wychowanie ludzkości wedle potrzeb jutrzejszego współżycia" – pisała uczona o tej inicjatywie (cyt. za: Brodowska 1958: 121).

Aleksander Kamiński podkreślał, że uczona „przygotowywała badaczy zagadnień społeczno-wychowawczych i wychowawców społecznych, a nie wychowawców domów dziecka lub instruktorów oświatowych dla muzeów", i w świetle takiego ujęcia „do techniki konkretnego zawodu uczniowie Radlińskiej przyuczali się w toku życia" (Kamiński 1961: XXVI). Sama uczona mówiła: „Usiłowałam pogłębiać zainteresowanie każdego sobą jako twórcą i tworzywem. Szłam ku temu, budząc szacunek (społeczników), często nierozsądnie ofiarnych, do własnych możliwości i potrzeb, do wzmagania i odnowy sił, by sprostać zadaniom" (cyt. za: Majewska 1981: 31). Taki sposób ujęcia misji Studium, jak i otwarte podejście jego inicjatorki do osób studiujących i wkraczających na ścieżkę zawodową, spowodowało, że instytucja cieszyła się dużym powodzeniem, również wśród łodzianek i łodzian.

„Łodzianie studiowali licznie w Warszawie po to, aby podnieść poziom swej działalności w mieście rodzinnym" – wspominała Radlińska, mówiąc o celu podjęcia studiów w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej przez tamto pokolenie (Radlińska 1981: 48). „Sporo zdobyczy myślowych i technicznych tych studiów znalazło zastosowanie w Łodzi" – dodawała uczona, a ponieważ: „Trudno wymienić wszystkich, poprzestać więc trzeba na kilku nazwiskach, zwłaszcza tych osób, które zaznaczyły się nie tylko w działalności społecznej, lecz również w robotach poznawczych" (Radlińska 1981: 48).

Wśród seminarzystów uczonej byli słuchacze podejmujący w swoich pracach dyplomowych zagadnienia z obszaru wychowania, opieki i edukacji, oraz prowadzący badania społeczno-pedagogiczne na terenie Łodzi. Niektórzy z nich – jak już podkreśliłam – zasilali jednocześnie zespoły urzędnicze/pracownicze w jednostkach administracyjnych samorządu lub w placówkach oświatowych, tak jak wspomniana już Augustyniak, zatrudniona na stanowisku kierowniczym w miejskim Oddziale Oświaty Pozaszkolnej. O jej wyjątkowej drodze zawodowej, ukoronowanej awansem społecznym, uczona mówiła: „Irena Augustyniakowa, niegdyś robotnica, później pracownica samorządowa w zakresie kultury, wybitnie czynna w organizacji czytelnictwa, napisała pracę o bibliotekach województwa łódzkiego" (Radlińska 1981: 49). Po ukończeniu studiów słuchacze, już jako miejscy urzędni-

[32] Studium Pracy Społeczno-Oświatowej przygotowywało pracowników kilku profesji. W odpowiedzi na zainteresowania słuchaczy, ale również z uwagi na zapotrzebowanie na pracowników wysokokwalifikowanych płynące ze strony władz centralnych (Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej) zaczęto poszerzać ofertę edukacyjną. Od roku akademickiego 1926/1927 kształcono: „a. Nauczycieli młodzieży pracującej i dorosłych (dla szkół zawodowych różnych typów, kursów dokształcających, uniwersytetów ludowych oraz instruktorów i wizytatorów tych szkół i kursów); b. Organizatorów życia kulturalnego i opieki społecznej (instruktorów samorządowych i fachowych, kierowników domów ludowych, wydziałów wychowawczych zrzeszeń spółdzielczych, pracowników opieki społecznej w kraju i wśród emigrantów; c. Bibliotekarzy bibliotek powszechnych i szkolnych; d. Pracowników instytucji opieki nad dziećmi i młodzieżą" ([Orsza-Radlińska] 1926: 12). Z czasem program kształcenia poszerzono o zagadnienia opieki społecznej nad matką.

cy albo kierownicy lub/i wychowawcy instytucji czy placówek oświaty i opieki, integrowali z codzienną praktyką myśl społeczno-pedagogiczną Radlińskiej[33]. Spora grupa pracowników opieki nad dziećmi i młodzieżą studiowała w Studium Pracy Społeczno-Oświatowej z czasową przerwą. Niektórzy z nich uzyskali dyplom po II wojnie, kontynuując/kończąc naukę w murach Uniwersytetu Łódzkiego (Lepalczyk 1994: 20–21, 2001: 205–214, 221–227).

Wspomniana w tym szkicu Pawłowska, inspektorka i wykładowczyni Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi, podjęła w pracy badawczej zagadnienie funkcjonowania placówek przedszkolnych w Łodzi z uwzględnieniem ich roli społecznej, metod i rezultatów działań wychowawczych. Ogromne zaangażowanie w działalność łódzkich przedszkoli, ale także w dokształcanie wychowawczyń, we współpracę ze środowiskiem rodzinnym wychowanków, czy we wprowadzanie nowatorskich rozwiązań metodycznych w pracy z dzieckiem, sytuuje ją dzisiaj w gronie prekursorek międzywojennej edukacji przedszkolnej (Sosnowska 2016). Pawłowska reprezentowała również pokolenie ideowe Radlińskiej – od roku 1934 była członkinią Związku Nauczycielstwa Polskiego, a kiedy w Łodzi w połowie lat 30. powołano Sekcję Oddziałową Wychowawczyń Przedszkoli ZNP miasta Łodzi, angażowała się, również publicystycznie, w działalność tej jednostki.

Pod kierunkiem uczonej, w Warszawie badania społeczno-pedagogiczne uwieńczone pracą magisterską prowadzili inni łodzianie: Józef Gercz, Aniela Puczyłowska oraz Miriam Braudówna, która przeprowadziła pogłębione studia nad prostytucją, a dyplom uzyskała na podstawie badań nad funkcjonowaniem poradni dla matek narodowości żydowskiej. W swojej pracy, oprócz cennego materiału statystycznego, przedstawiła zakres i formy pomocy społecznej w mieście (Radlińska 1981[1952]: 47, 48). Z kolei, dzięki badaniom Gercza prowadzonym wśród dzieci objętych obowiązkiem szkolnym w jednej z najuboższych dzielnic Łodzi – Bałuty, pozyskano cenną wiedzę na temat organizacji ówczesnego szkolnictwa i opieki nad dziećmi (nawiasem mówiąc, również dzisiejsze pokolenie może bazować na pracy badawczej pokolenia międzywojennego). Aniela Puczyłowska przedstawiła warunki umożliwiające uczennicom wywodzącym się z rodzin robotniczych (biorącym udział w badaniu) ukończenie szkoły powszechnej; poddała również diagnozie aspiracje życiowe respondentek. Warto odnotować, że wyniki badań Gercza i Puczyłowskiej

[33] Do takich osób należała m.in. Róża Zawadzka (1902–1944), od 1937 r. inspektorka spraw społecznych w Zarządzie Miejskim w Łodzi, która dyplom Studium Pracy Społeczno-Oświatowej z zakresu opieki nad dzieckiem uzyskała w 1930 r., Maria Szczawińska, inspektorka spółdzielczości mieszkaniowej, Zdzisława Domianowska-Filipkowska, kuratorka przy Sądzie dla Nieletnich w Łodzi, nauczycielka więzienna i organizatorka łódzkich bibliotek więziennych, Henryk Dzienisiewicz, instruktor oświaty pozaszkolnej Inspektoratu Szkolnego w Łodzi, Henryk Dinter (1912–1980), wychowawca w miejskim Zakładzie Wychowawczym im. Stefana Żeromskiego, organizator kolonii letnich, opiekun młodzieży rzemieślniczej, najpierw słuchacz Oddziału Łódzkiego WWP, a w latach 1935–1938 student Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, Henryka Dinterowa (żona H. Dintera) zatrudniona w okresie międzywojennym w miejskich instytucjach opieki nad matką, dzieckiem i rodziną, wychowawczyni w Zakładzie Wychowawczym im. S. Żeromskiego i w Miejskim Pogotowiu Opiekuńczym dla Dzieci, Stanisław Papuziński (1903–1982), wychowawca w Internacie dla Dzieci Moralnie Zaniedbanych, Bursie dla Chłopców, w Zakładzie Wychowawczym im. S. Żeromskiego, bibliotekarz w Bibliotece Publicznej dla Młodzieży (Radlińska 1981: 47–48, Lepalczyk 1994: 19–23, 2001: 205–214).

opublikowano w książce pod redakcją H. Radlińskiej *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych* (Gercz 1937: 87–145, Puczyłowska 1937: 245–276)[34]. Radlińska doceniała tę pracę naukową podkreślając, że i badania, i powstałe w ich wyniku rozprawy „bezpośrednio służyły Łodzi" (Radlińska 1981[1952]: 47).

Identyfikując krąg społeczności akademickiej skupionej wokół Radlińskiej, nie można zapomnieć o urodzonej w Łodzi Aleksandrze Majewskiej (1907–1990), która na początku swojej pracy w zawodzie nauczyciela przeniosła się do Warszawy, gdzie w latach 1930–1935 podjęła naukę – najpierw jako słuchaczka Studium Pracy Społeczno-Oświatowej (1930/1931–1934/1935), a następnie, w latach 1932/1933–1934/1935, jako studentka Wydziału Pedagogicznego Wolnej Wszechnicy Polskiej (Majewska 1981: 32). Była autorką licznych prac naukowych, do Łodzi powróciła po II wojnie światowej[35]. Lata studiów Majewska (1981) wspominała następująco: „Studium to dom na Śniadeckich, gmach na Opaczewskiej, to „Babcia" (przydomek Radlińskiej, nadany przez słuchaczy), książki, profesorowie, asystentki, koleżeństwo", ale to także:

> Słuchacze – ludzie różni, przeróżni: praktycy, teoretycy, naukowcy, filozofowie, poszukiwacze Boga i diabła. Prawie wszyscy z wielkim, bujnym doświadczeniem wojennym (1914–1918). Siedzę w jednaj ławce z Heleną Leśniewską, Mirą [Miriam] Braudówną, Stanisławem Papuzińskim. Wszyscy jesteśmy z Łodzi, Leśniewska jest siostrą zakonną, Mira komunistką po 4-letnim pobycie w więzieniu na Łukiszkach, Stanisław w czasie przerwy recytuje Edwarda Słońskiego „1 Listopada 1905" (Majewska 1981: 31).

W okresie międzywojennym, jako działaczka warszawska, A. Majewska współorganizowała w Łodzi nową formę opieki nad dzieckiem w Polsce – rodziny zastępcze. Prowadziła w tym zakresie zespołowe prace badawcze, których wyniki, już po II wojnie światowej, opublikowała wspólnie z H. Radlińską, J. Puternicką, R. Zawadzką, Aliną Gołąb-Grynbergową i Krystyną Strażycową. Książkę pod jej redakcją *Rodziny zastępcze Łodzi* wydał Polski Instytut Służby Społecznej w Łodzi w roku 1946[36]. We

[34] Na początku 1938 r. redakcja lokalnej prasy robotniczej („Łodzianin") promowała książkę, adresując ją do odbiorcy zaangażowanego w pracę społeczną: „Książka przedstawia niezmiernie ciekawe wyniki badań uczestników seminarium z pedagogiki społecznej Wydziału Ped. WWP prowadzonej pod kierunkiem prof. H. Radlińskiej. Badania obejmują przeszło 11 tys. dzieci. Rozpatrzono powody niepowodzeń (opóźnień, drugoroczności, frekwencji) i ukazano na podstawie obserwacji, prowadzonych w ciągu dłuższego okresu czasu, ich współzależność z nędzą, chorobą, z poziomem, z rytmem i atmosferą życia rodzinnego. Poszczególne rozdziały poświęcono dzieciom nieprzyjętym do szkół warszawskich, Bałutom – dzielnicy Łodzi, jako środowisku wychowawczemu (Józef Gercz), dzieciom z rodzin bezrobotnych. Książka zawiera także rozdział zatytułowany: „Uwagi o metodzie przeprowadzanych badań", opracowany przez H. Radlińską, wybitny autorytet w dziedzinie znawstwa metodologii pracy oświatowej. Książka jest nadzwyczaj interesująca dla każdego działacza robotniczego, zaś wręcz niezastąpiona dla wychowawców i pracowników oświatowych" (EP. 1938: 3).

[35] Obszerny biogram A. Majewskiej zawiera praca: Lepalczyk 2001: 221–227.

[36] Publikacja składa się z dwóch części: pierwsza opisuje badania wykonane w okresie międzywojennym przez autorki będące jednocześnie inspektorkami łódzkiego Wydziału Opieki Społecznej lub z nim współpracującymi, druga – to odniesienia do badań wykonanych po II wojnie światowej w Zakładzie Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem H. Radlińskiej.

wstępie do publikacji wydawca podkreślał: „Organizacja rodzin zastępczych jest chlubą Łodzi, która zawierzyła dobrej woli swych mieszkańców, zlecając im część obowiązków wychowawczych gminy i potrafiła dać pomoc instruktorską, podnoszącą poziom wychowania wszystkich dzieci" (Majewska 1948: 4). Doceniono badania prowadzone przez „pracownice terenowe", które na kartach książki przedstawiły udział i wysiłek wielu łódzkich rodzin, głównie ze środowisk robotniczych, zapewniających „serdeczną opiekę i awans społeczny setkom sierot i dzieci opuszczonych" (Majewska 1948).

Wracając do Studium Pracy Społeczno-Oświatowej, program zajęć dydaktycznych obejmował zwiedzanie instytucji społecznych i oświatowych w Warszawie i poza nią. Wycieczki jedno- lub kilkudniowe odbywały się pod kierunkiem i z udziałem kierownika danego seminarium. W hospitacjach mających na celu poznawanie przez słuchaczy środowiska społecznego uczestniczyła również Radlińska. Uważała, że pomiędzy studentami a pracownikami szkół, placówek opieki społecznej, spółdzielni, towarzystw oświatowych i gospodarczych „zadzierzgiwały się węzły porozumienia", co niebawem „doprowadziło w paru przypadkach do objęcia przez słuchaczy Studjum stałych zajęć na nowo poznanym terenie" ([Orsza-Radlińska] 1926: 10), tak jak w jednostkach łódzkiego samorządu, o czym wspomniałam.

Systematycznie wybieranym kierunkiem wycieczek była Łódź i jej okolice. Radlińska doceniała „niezmiernie życzliwą pomoc", jakiej w tym zakresie nie szczędził Zarząd miasta Łodzi ([Orsza-Radlińska] 1926: 10). To przedstawiciele miejskich wydziałów (Oświaty i Kultury, Opieki Społecznej) oraz pracownicy odwiedzanych instytucji i placówek zapoznawali studentów z dorobkiem środowiska łódzkiego. Po latach uczona napisała:

> Prace społeczne samorządu łódzkiego i spółdzielczość, zagadnienia życia społecznego miasta i województwa interesowały bardzo żywo uczestników Sekcji. Co roku niemal odbywały się kilkudniowe wycieczki z Warszawy do Łodzi w celu poznania działalności kulturalnej, budzącej podziw swym przemyśleniem i rozmachem. Dr Stefan Kopciński pokazywał nowe szkoły i przedszkola, oryginalnie zorganizowaną Komisję Powszechnego nauczania, biblioteki, teatr. Studenci zwiedzali fabryki, spółdzielnie robotnicze, instytucje społeczne. Kilku odbywało praktykę w bibliotekarstwie, w inspekcji pracy (Radlińska 1981[1952]: 26)[37].

Ślady obecności Radlińskiej i jej studentów w mieście można odnaleźć również w lokalnej prasie, która nazywała uczoną „znaną działaczką na polu oświatowem" (*Zagadnienia pracy oświatowej zagranicą* 1926: 7) i odnotowywała jej wykłady poprzedzające hospitacje miejskich placówek. Tak było w lutym 1926 roku, kiedy uczona wystąpiła przed publicznością zgromadzoną w Miejskim Gimnazjum Męskim im. J. Piłsudskiego przy ul. Sienkiewicza 46 (w jednej z reprezentacyjnych placówek szkolnych) oraz wygłosiła referat „Zagadnienia pracy oświatowej zagranicą". „Ilustrowana Republika" napisała wówczas:

[37] W 1929 r. sześciotygodniową praktykę w Miejskiej Pracowni Psychologicznej w Łodzi odbywała absolwentka Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie (*Miejska Pracownia Psychologiczna 1927–1929*: 237).

> Należy przypuszczać, że odczyt ten, uwzględniający najnowsze zdobycze na tem polu na Zachodzie, zainteresuje nie tylko sfery nauczycielskie, biorące czynny udział w oświacie pozaszkolnej, ale także i wszystkich, którzy się tem zagadnieniem interesują, jak działacze samorządowi i spółdzielczy, związkowi oraz uczniowie seminarjów nauczycielskich (*Zagadnienia pracy oświatowej zagranicą* 1926: 7).

Regularnie na łamach prasy pojawiały się informacje o bezpłatnych wykładach uczonej, głoszonych dla społeczności akademickiej, ale i dla wszystkich zainteresowanych łodzian (*Collegium Publicum*)[38]. Radlińska, tak jak inni wykładowcy Oddziału Łódzkiego Wolnej Wszechnicy Polskiej, brała udział w regularnych wystąpieniach naukowych, począwszy od roku akademickiego 1928/1929. Poruszała na nich zagadnienia, które były przedmiotem jej pracy badawczej i odniesieniami do praktyki społeczno-pedagogicznej[39]. Wykłady odbywały się na terenie wspomnianego gimnazjum, z czasem również w siedzibie Rady Miejskiej przy ul. Pomorskiej 16.

W początkach lat 30. Radlińska popularyzowała myśl społeczno-pedagogiczną za pośrednictwem Łódzkiej Rozgłośni Polskiego Radia. W ramach audycji głosiła odczyty adresowane głównie do łódzkich nauczycieli, wychowawców i opiekunów (m.in. „Rodzina i świat społeczny", „Zagadnienie kształcenia pracowników społecznych")[40].

Uwagi końcowe

Można założyć, że rozpoznawalność, popularność i szacunek, jakimi cieszyła się Helena Radlińska w środowisku łódzkim po zakończeniu II wojny światowej, miały swoje źródło w kontaktach uczonej z tym środowiskiem jeszcze w latach międzywojennych. Kontaktach inspirowanych w wielu płaszczyznach. Jak podkreśliłam, to uczona swoją obecnością w Łodzi w tamtym czasie dodawała splendoru różnorodnym przedsięwzięciom społeczno-oświatowym i naukowym, ale i sama ceniła kontakt z mieszkańcami reprezentującymi różne środowiska, odpowiadała na zaproszenie, a nawet organizowała pole wspólnych spotkań i wymiany myśli. Warto nadmienić, że w niezwykle trudnych latach światowego i krajowego kryzysu gospodarczego,

[38] Anonsy w prasie: *Wykłady w Wolnej Wszechnicy Polskiej*, „Hasło Łódzkie. Dziennik Bezpartyjny" 1928, nr 325, s. 6; *Wykłady bezpłatne Wolnej Wszechnicy*, „Ilustrowana Republika" 1928, nr 324, s. 5; *Wykłady Publiczne w Wolnej Wszechnicy w Łodzi*, „Echo" 1928, nr 279, s. 6; *Publiczne wykłady Wolnej Wszechnicy w Łodzi*, „Tygodnik Prawda" 1928, nr 48, s. 10; *Kronika. Rola służby społecznej w przebudowie życia*, „Łodzianin" 1928, nr 50, s. 4; *Odczyt o Staszicu*, „Łodzianin" 1929, nr 49, s. 5; *Kronika. Prawa dziecka a przyszłość narodu*, „Łodzianin" 1930, nr 16, s. 4; *Prawa dziecka a przyszłość narodu*, „Echo" 1930, nr 99, s. 5; *Odczyt prof. W.W.P. p. H. Radlińskiej*, „Hasło Łódzkie. Dziennik Bezpartyjny" 1930, nr 284, s. 5.

[39] Tytuły niektórych wystąpień H. Radlińskiej w Łodzi: *Rola służby społecznej w przebudowie życia* (1928), *Zagadnienia pracy zawodowej i twórczości w działalności oświatowej Stanisława Staszica* (1929), *Rola szkoły jako ogniwa życia społecznego – w ramach konferencji Prawa dziecka a przyszłość narodu, zorganizowanej przez H. Radlińską* (1930), *Współczesne kierunki opieki nad dzieckiem* (1932).

[40] Zob. „Ilustrowana Republika" 1932, nr 294, s. 6; 1933, nr 39, s. 6.

w imię solidarności z pracującymi, poparła postulaty strajkujących robotników łódzkich fabryk (w 1933 roku włączyła się w dofinansowanie Komitetu Pomocy Rodzinom Strajkujących Włókniarzy w Łodzi).

W artykule starano się ukazać ludzi i miejsca międzywojennej Łodzi w różnorodny sposób powiązane z Radlińską: środowisko reprezentujące miejski samorząd oraz społeczność akademicką skupioną w Oddziale Łódzkim Wolnej Wszechnicy Polskiej (można rzec: pole praktyki i pole naukowo-badawcze). Spotkań z uczoną na terenie miasta było zdecydowanie więcej po uruchomieniu w Warszawie Studium Pracy Społeczno-Oświatowej (wycieczki, hospitacje, wystąpienia naukowe, spotkania z nauczycielami), a w Łodzi – filii Wolnej Wszechnicy Polskiej (wykłady, seminaria, odczyty, prace badawcze). Wcześniej Radlińska była „obecna" ze swoimi pracami naukowymi i przedsięwzięciami praktycznymi. To z tego dorobku uczonej czerpano w Łodzi inspirację, głównie w rozwiązywaniu problemów oświatowych (powszechna edukacja, rozwój czytelnictwa, oświata pozaszkolna). Bezpośrednia łączność z miastem i jego mieszkańcami (ale nie znajomość, a nawet przyjaźń) nieco przygasła po rezygnacji Radlińskiej z pracy w Oddziale Łódzkim Wolnej Wszechnicy Polskiej.

O mieście i kontaktach z mieszkańcami dowiadujemy się zarówno z perspektywy uczonej, która znała i doceniała dokonania osób zaangażowanych w rozwój oświaty i opieki, ale i z perspektywy tychże osób – samorządowców, polityków, społeczników, nauczycieli, wychowawców, opiekunów, pracowników społecznych i oświatowych, słuchaczy i studentów, przedstawicieli prasy. Radlińska budowała wokół siebie środowisko zaangażowane w rozwiązywanie problemów społecznych, wskazywała drogę, inspirowała, oceniała, dopomagała, towarzyszyła. Skupiała krąg osób tworzących wspólnotę wartości. Z pokoleniem łodzian okresu międzywojennego łączyły ją wspólne idee, wspólna myśl, pragnienie przetwarzania środowiska.

Bibliografia

Ajnenkiel E. (1938) *Dr Stefan Kopciński. Realizator powszechnego nauczania w Łodzi,* „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 4, s. 369–383.

Augustyniak J. (1920) *Bibljoteki i czytelnictwo w Łodzi. Rozwój i stan obecny* w: *Informator m. Łodzi z kalendarzem na 1920 rok*, rocznik 2, część I, Łódź, Magistrat Miasta Łodzi Wydział Statystyczny, s. 69–79.

Augustyniak J. (1928) *Doroczny Zjazd Bibljofilów i Bibljotekarzy oraz obchód 100-lecia Ossolineum we Lwowie*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 25, s. 454–456.

Augustyniak J. (1938) *Rola książki w życiu społeczeństw (Z okazji poświęcenia kamienia węgielnego pod gmach biblioteki publicznej w Łodzi)*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi", nr 6, s. 635–640.

Augustyniak J. (1961) *Nieznane fragmenty z historii Biblioteki Publicznej w Łodzi* w: *Z zagadnień teorii i praktyki bibliotekarskiej. Studia poświęcone pamięci J. Grycza*, B. Horodyski (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 330–340.

Augustyniakowa I. (1934/1935) *Bibljoteki dziecięce w Łodzi. Historja i stan obecny*, „Bibliotekarz", rocznik VI, nr 3, 4, 5, s. 29–34.

Banasiak S. (1982) *Geneza i powstanie łódzkiego środowiska akademickiego*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica", nr 9, s. 81–96.

Baranowski K. (1977) *Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi 1928–1939*, Warszawa-Łódź, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Bibljoteki Miejskie (1929), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 44, s. 815.

Brodowska H. (1958) *Z dziejów kształcenia pracowników społeczno-oświatowych*, *1925–1952,* „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne", seria I, z. 10, s. 121–169.

Dekret z dnia 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym (1919) „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego", nr 2, poz. 2.

Dewey John (1968 [1947]) *Expérience et éducation*, trad. M.-A. Carroi, Paris, Libraire Armand Colin.

Dębowski E. (2008) *Jan Augustyniak (1893–1971)*, „Biuletyn Informacji Bibliotecznych i Kulturalnych", rok 12, nr 7(52), s. 4–8,

Działalność Zarządu Miejskiego w Łodzi w dziedzinie opieki nad dzieckiem (1938), Łódź, Nakładem Zarządu Miejskiego w Łodzi.

Dziesięciolecie Bibljoteki Publicznej w Łodzi (1927), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 40, s. 13.

EP. (1938) *Wśród książek*, „Łodzianin", nr 19, s. 3.

Gercz J. (1937) *Spełnianie obowiązku szkolnego przez dziecko Bałut* w: *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych. Prace z pedagogiki społecznej*, H. Radlińska (red.), Warszawa, „Nasza Księgarnia" Spółka Akcyjna Związku Nauczycielstwa Polskiego, s. 87–145.

Jaskulski M. (2001) *Władze administracyjne Łodzi do 1939 r.*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Kaczmarek I. (2013) *Biblioteki oświatowe i publiczne w Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym,* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum", nr 17, s. 75–95.

Kafar M., Kamińska-Jatczak I. (2017) *W kręgu transgeneracyjnych biografii naukowych. Zaczynając od Heleny Radlińskiej i Kazimiery Zawistowicz-Adamskiej*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne", nr 1(4), s. 171–193, https://doi.org/10.18778/2450-4491.04.11.

Kamiński A. (1961) *Zakres i podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej Heleny Radlińskiej* w: *Pedagogika społeczna*, H. Radlińska, wstęp R. Wroczyński, A. Kamiński, oprac. W. Wyrobkowa-Pawłowska, H. Radlińska, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, s. XX–XLIV.

Karwacki W.L. (1966) *Kultura i oświata robotnicza w latach 1905–1939* w: *Włókniarze łódzcy. Monografia*, E. Rosset (red.), Łódź, Wydawnictwo Łódzkie, s. 160–174.

Konferencja Kobiet P.P.S. (1919), „Robotnik. Centralny Organ PPS", nr 396, s. 3.

Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929 (1930), Łódź, Magistrat miasta Łodzi.

Kulpiński F. (1986) *Józef Czesław Babicki. Życie, działalność, dorobek pedagogiczny*, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Lepalczyk I. (1994) *Profesor Helena Radlińska w Łodzi. Działalność Nauczycielska i badawcza* w: *Helena Radlińska – portret pedagoga (rozprawy, wspomnienia, materiały)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Paedagogica et Psychologica", nr 34, s. 17–37.

Lepalczyk I. (2001) *Helena Radlińska. Życie i twórczość*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Lipiec W. (1973) *Kultura i oświata w Łodzi w okresie międzywojennym*, Łódź, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa".

Łuczyńska B. (1998) *Badania historyczne w pedagogice* w: *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, S. Palka (red.), Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 122–124.

Majewska A. (red.) (1948) *Rodziny zastępcze Łodzi*, Łódź, Polski Instytut Służby Społecznej.

Majewska A. (1981) *Słuchacze Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP w latach 1925–1939* w: *Problem kształcenia pracowników społecznych*, I. Lepalczyk (red.), Warszawa, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, s. 30–46.

Majorek Cz. (1995) *Warsztat badawczy historyka wychowania dziejów najnowszych* w: *Stan i perspektywy historii wychowania*, W. Jamrożek (red.), Poznań, Wydawnictwo Eruditus, s. 56–58, 60.

Marynowicz-Hetka E. (2019a) *Helena Radlińska i jej pokolenie historyczne: uwspólnianie doświadczeń i wzajemność oddziaływań* w: *Dziedzictwo idei i pęknięcia międzypokoleniowe w pedagogice polskiej. Wprowadzenie do problemu*, L. Witkowski (red.), Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 111–120.

Marynowicz-Hetka E. (2019b) *Pedagogika społeczna. Pojmowanie aktywności w polu praktyki*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Marynowicz-Hetka E., Theiss W. (2004) *Sylwetki łódzkich uczonych. Profesor Helena Radlińska. W sto dwudziestą piątą rocznicę urodzin i pięćdziesiątą rocznicę śmierci*, Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, zeszyt 75, s. 31–56.

Miejska Pracownia Psychologiczna (1927–1929) w: Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury, sygnatura 16306: *Sprawozdania Wydziału Oświaty i Kultury 1927–1929*, dokument 237.

Miśkiewicz B. (1988) *Wstęp do badań historycznych*, Wydanie 5. zmienione, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 221–234.

Nartonowicz-Kot M. (1985) *Samorząd łódzki wobec problemów kultury w latach 1919–1939*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historica", nr 21.

Orsza H. (1921) *Kierunek rozwoju oświaty pozaszkolnej*, „Rocznik Pedagogiczny", seria 2, t. 1, s. 463–466.

Orsza-Radlińska H. (1924) *Rola książki i biblioteki,* „Rocznik Pedagogiczny", seria 2, t. 2, s. 63–92.

[Orsza-Radlińska H.] (1926) *Po pierwszym roku działalności Studjum Pracy Społeczno-Oświatowej*, Warszawa, Odbitka: „Samorząd", nr 28, s. 11.

Otwarcie roku akademickiego Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi (1928), „Łodzianin. Tygodniowy Organ Polskiej Partji Socjalistycznej", nr 44, s. 6.

Otwarcie VI-ej Miejskiej Wypożyczalni Książek dla dzieci i młodzieży (1928), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 44, s. 871.

Otwarcie Wolnej Wszechnicy w Łodzi (1928), „Łodzianin. Tygodniowy Organ Polskiej Partji Socjalistycznej", nr 45, s. 5.

Petrykowski R. (1924) *Szkoła pracy*, „Szkoła i Nauczyciel", nr 1, s. 3–81.

Pertykowski R. (1961) *Szkoła Doświadczalna w Łodzi w latach 1923–1929*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy", nr 2, s. 195–232.

Petrykowski R. (1963) *Szkoła eksperymentalna w Łodzi 1923–1929*, Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Pierwszy zjazd w Krakowie (1919), „Robotnik. Centralny Organ PPS", nr 361, s. 5.

Piotrowski Z. (1925) *Międzynarodowa oświata robotnicza* w: *Kalendarz Robotniczy P.P.S. na rok 1925*, Warszawa, Wydawnictwo Jedności Robotniczej, s. 307–311.

Plan Wykładów i Zajęć Pierwszego i Drugiego Roku Studjów. Rok Akad. 1929/30. Semestr letni [1929], Łódź, WWP Oddział w Łodzi.

Plan Wykładów i Zajęć Pierwszego Roku Studjów. Rok Akad. 1928/29. Semestr letni [1928], Łódź, WWP Oddział w Łodzi.

Pleszkun-Olejniczakowa E. (2015) *Kulturowy rozwój Łodzi w okresie międzywojennym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica", nr 3 (29), s. 7–24.

Po roku pracy (1928), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 48 s. 927–931.

Proponowane wykłady i prelegenci ([luty 1926]) w: Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta miasta Łodzi, Wydział Oświaty i Kultury, sygnatura 16875: *Listy płacy prelegentów Miejskiego Uniwersytetu Powszechnego i odczytów powszechnych oraz różne sprawy 1921–1926*, dokument 267.

Przemówienie Prezydenta m. Łodzi Pana Bronisława Ziemięckiego (1928) w: *Sprawozdanie z uroczystości otwarcia roku akademickiego Oddziału* [WWP] *w Łodzi 1928/29*, Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej, s. 12–13.

Przemówienie Wice-ministra Wyznań Relig. [Religijnych] *i Oświecenia Publicznego Pana Sławomira Czerwińskiego* w: *Sprawozdanie z uroczystości otwarcia roku akademickiego Oddziału* [WWP] *w Łodzi 1928/29*, Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej, s. 8–11.

Puczyłowska S-a [Siostra] A. (1937) *Dziewczęta kończące klasę siódmą* w: *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych. Prace z pedagogiki społecznej*, H. Radlińska (red.), Warszawa, „Nasza Księgarnia" Spółka Akcyjna Związku Nauczycielstwa Polskiego, s. 245–276.

Radlińska H. (1924) *Najważniejsze zagadnienia,* „Rocznik Pedagogiczny", seria 2, t. II, s. 203–214.

Radlińska H. (1927) *Zadania bibljoteki szkolnej*, Warszawa, Związek Księgarzy Polskich.

Radlińska H. (1928) *Istota i zakres służby społecznej. Referat wygłoszony na zjeździe Polskich Pracowników Społecznych 15.VI.1928*, Warszawa, Komitet Polski Międzynarodowej Konferencji Służby Społecznej, Dział Wydawnictw Związku Spółdzielni Spożywców R.P.

Radlińska H. (1929a) *Charakterystyka piśmiennictwa z zakresu pracy społecznej* w: *Bibljografia pracy społecznej 1900–1928*, J. Muszkowski, H. Radlińska (red.), R. Rudzińska (oprac.), Warszawa, Skład Główny w Księgarni F. Hoesicka, s. VII-XXV.

Radlińska H. (1929b [1928]) *Książka wśród ludzi*, Warszawa, Związek Księgarzy Polskich.

Radlińska H. (1929c) *Kształcenie bibljotekarzy oświatowych* w: *Pamiętnik I Zjazdu Bibljotekarzy Polskich we Lwowie (26 V–29 V 1928)*, J. B. Richter (oprac.), Lwów, Koło Związku Bibliotekarzy Polskich, s. 77–79.

Radlińska H. (1935) *Stosunek wychowawcy do środowiska społecznego. Szkice z pedagogiki społecznej*, Warszawa, „Nasza Księgarnia" Spółka Akcyjna Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Radlińska H. (red.) (1937) *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych. Prace z pedagogiki społecznej*, Warszawa, „Nasza Księgarnia" Spółka Akcyjna Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Radlińska H. (1947) *Zagadnienie opieki społecznej (Ze skrzyżowań teorii i praktyki)*, „Praca i Opieka Społeczna", nr 4, s. 277–285.

Radlińska H. (1948a) *Odsyłacze* w: *Rodziny zastępcze Łodzi*, A. Majewska (red.), Łódź, Polski Instytut Służby Społecznej, s. 204–206.

Radlińska H. (1948b) *Wiadomości wstępne* w: *Rodziny zastępcze Łodzi*, A. Majewska (red.), Łódź, Polski Instytut Służby Społecznej, s. 7–15.

Radlińska H. (1964a) *Listy o nauczaniu i pracy badawczej (List piąty: Projekty i prace oświatowe pierwszych lat niepodległości)* w: *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, H. Radlińska, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, s. 373–400.

Radlińska H. (1964b) *Listy o nauczaniu i pracy badawczej (List jedenasty: W Łodzi)* w: *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, H. Radlińska, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, s. 462–473.

Radlińska H. (1981 [1952]) *Łodzianie na Sekcji Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie* w: *Problem kształcenia pracowników społecznych. Studia z pedagogiki społecznej i polityki społecznej TWWP*, I. Lepalczyk (red.), Warszawa, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, s. 47–48.

Rowid H., Radlińska H. (1928) *Realizacja szkoły twórczej*, „Rocznik Pedagogiczny", Serja II, t. 3, s. 83–102.

Rzepkowski A. (2008) *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź, Wydawnictwo Naukowe *Ibidem*.

Sempołowska S. (1919) *Wnioski w sprawie „Opieki nad dzieckiem"*, „Robotnik. Centralny Organ PPS", nr 166, s. 2.

Skład osobowy i spis wykładów na rok akademicki 1930/31 (1930), Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Skład osobowy i spis wykładów na rok akademicki 1931/32 (1931), Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Skład osobowy i spis wykładów na rok akademicki 1932/33 (1932), Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej,

Skład osobowy i spis wykładów na rok akademicki 1933/34 (1933), Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Skubała-Tokarska Z. (1967) *Społeczna rola Wolnej Wszechnicy Polskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Socjalistyczny Samorząd m. Łodzi. Sprawozdanie z działalności za okres XII. 1927–XI. 1928 (1928), Łódź, Drukarnia H. Tarkowskiego w Łodzi.

Sosnowska J. (2018) *Z dziejów opieki społecznej w Polsce międzywojennej. Półkolonie letnie w Łodzi*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Sosnowska J. (2019) *Prekursorskie inicjatywy Łodzi doby międzywojennej w edukacji, wychowaniu i opiece nad dzieckiem*, „Pedagogika. Studia i Rozprawy", t. XXVIII, s. 303–322, https://doi.org/10.16926/p.2019.28.23.

Sosnowska J. (2013) *Miejska Szkoła Pracy jako przykład nowatorstwa pedagogicznego w szkolnictwie powszechnym międzywojennej Łodzi* w: *Poznać – Zrozumieć – Doświadczyć. Kon-*

struowanie wiedzy nauczyciela wczesnej edukacji, J. Bonar, A. Buła (red.), Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls", s. 187–208.

Sosnowska J. (2016) *Janina Pawłowska (1895–1972) i jej koncepcja wychowania oraz opieki nad dziećmi w międzywojennej Łodzi* w: *Obywatelki na obcasach. Kobiety w życiu publicznym (XIX–XXI w.) T. I,* U. Kozłowska, T. Sikorski, A. Wątor (red.), Radzymin–Warszawa, Wydawnictwo Von Borowiecky, s. 281–297.

Sosnowska J. (2020) *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Sosnowska J. (2021) *Opieka nad dzieckiem w pracach samorządu łódzkiego w okresie międzywojennym – projekty i ich realizacja,* „Studia Paedagogica Ignatiana", t. 24, nr 2, s. 63–85, https://doi.org/10.12775/SPI.2021.2.004.

Sprawozdanie z działalności [Oddziału Łódzkiego WWP] *w roku akademickim 1929/30* (1930), Łódź, Nakładem Wolnej Wszechnicy Polskiej.

Szczepańska B. (2002) *Działalność łódzkiego samorządu miejskiego w dziedzinie oświaty powszechnej i pozaszkolnej w latach 1919–1939*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Topolski J. (1984) *Metodologia historii*, Wydanie 3 poprawione i uzupełnione, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Umowa między Magistratem m. Łodzi, działającym w imieniu i na rzecz Gminy Miejskiej Łódź, a Zarządem Towarzystwa pod nazwą: Wolna Wszechnica Polska w Warszawie (1930), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 50, s. 966–967.

„Uniwersytet pracy" w Łodzi. Dokształcanie ludzi pracujących na polu społecznem (1929), „Ilustrowana Republika", nr 110, s. 5.

Waltraus J.N. (1935) *Troska samorządu o oświatę w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 6, s. 395–397.

Wilamowska J. (1935) *Wychowanie dzieci w zakładach i w rodzinach zastępczych*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 12, s. 761–763.

Wisławski T. (1927) *Samorządowa Opieka Społeczna w Łodzi*, „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 16, s. 24–31.

Wisławski T. (1933) *Opieka społeczna w mieście Łodzi w latach 1927–1932*, Łódź, [brak wydawcy].

Wydział Oświaty i Kultury (1924), „Dziennik Zarządu Miasta Łodzi", nr 24, s. 4.

Zagadnienia pracy oświatowej zagranicą (1926), „Ilustrowana Republika", nr 40, s. 7.

Zalewski J. (1938) *Realizacja powszechnego nauczania w Łodzi* w: *W służbie idei. Księga zbiorowa ku uczczeniu 35-lecia pracy Aleksego Rżewskiego 1902–1937*, Łódź, Nakładem Komitetu uczczenia pracy Aleksego Rżewskiego, s. 373–388.

O Autorce

Joanna Sosnowska – historyk wychowania, doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie pedagogiki, profesor uczelni zatrudniona w Katedrze Historii Wychowania i Pedeutologii Uniwersytetu Łódzkiego. Jej zainteresowania naukowe dotyczą dziejów opieki nad dzieckiem oraz dziejów Łodzi w aspekcie opieki społecznej: przed 1914, w latach 1914–1918 i w II Rzeczypospolitej. Ostatnio ukazały się jej książki: *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)* (2020), *Z dziejów opieki społecznej w Polsce międzywojennej. Półkolonie letnie w Łodzi* (2018).

Joanna Sosnowska – historian of education, habilitated doctor of social sciences in the field of pedagogy, university professor employed at the Department of History of Education and Pedeutology at the University of Lodz. Her research interests concern: the history of childcare and the history of Lodz in terms of social welfare: before 1914, in the years 1914–1918, and in the interwar period in Poland. Recently, she published *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)* [*Childcare in Interwar Poland. Workers' Society of Children's Friends – Lodz Division (1923–1939)*] (2020), *Z dziejów opieki społecznej w Polsce międzywojennej. Półkolonie letnie w Łodzi* [*From the History of Social Welfare in Interwar Poland. Summer Day Camps in Lodz*] (2018).

Cytowanie

Sosnowska J. (2022) *Helena Radlińska w (o) międzywojennej Łodzi. Ludzie i miejsca*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne", nr 2(15), s. 156–185, https://doi.org/10.18778/2450-4491.15.09.

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY 4.0